

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**Агрономічний факультет
Кафедра екології та охорони навколишнього середовища**

Кравчук Г.І., Кириленко Л.В.

ЗАПОВІДНА СПРАВА

Наукова брошура

Вінниця – 2015

Заповідна справа. Наукова брошура. Наукова брошура для виконання практичних робіт студентами денної та заочної форми навчання спеціальності 6.040106 “Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування” / Укладачі: доц. Кравчук Г.І., асистент Кириленко Л.В. – Вінниця: ВНАУ, 2015. – 111 с.

Рецензенти:

Підпалий І.Ф. – доктор сільськогосподарських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, зав. кафедри лісового, садово-паркового господарства та кормовиробництва Вінницького національного аграрного університету

Наукова брошура призначена для більш поглибленого вивчення природно – заповідного фонду України на прикладі окремо обраних об’єктів природно – заповідного фонду України. Розрахована для студентів агрономічного факультету денної та заочної форми навчання спеціальності 6.040106 “Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування”

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького національного аграрного університету (протокол №).

ЗМІСТ

Значення природно заповідного фонду України.....	4
Зміст навчального матеріалу	5
Тематика практичних занять	8
Біосферний заповідник Асканія-Нова.....	19
Дунайський біосферний заповідник.....	21
Карпатський біосферний заповідник.....	34
Чорноморський біосферний заповідник.....	37
Державний історико-культурний заповідник „Буша”	43
Кармелюкове Поділля НПП.....	73
Центральний міський парк Вінниці.....	79
Бакотська затока.....	85
Перелік питань винесених на модуль 1.....	90
Перелік питань винесених на модуль 2	92
Індивідуальні науково-дослідні завдання	94
Теми для самостійного вивчення.....	98
Перелік запитань з навчальної дисципліни “Заповідна справа”, які виносяться на екзамен	100
Теми контрольних робіт	103
Список рекомендованої літератури	105

Значення природно заповідного фонду України

Природно-заповідний фонд України — ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища.

Основними функціями природоохоронних територій є: підтримка чи розширення зони природного існування певних видів; підтримка чи покращення поширення, міграції та/або генетичного обміну певних видів; відновлення якості ареалів існування; захист видів, які знаходяться під загрозою зникнення, уразливих, ключових чи комплексних видів; підтримка чи покращення гідрологічних функцій; підтримка чи покращення екологічної якості; контроль ерозії; захист цінних ландшафтних форм; підтримка біоценозу на територіях, забруднених радіацією; та забезпечення взаємозв'язку з сусідніми транскордонними територіями.

Державне управління природно-заповідним фондом України здійснює Міністерство охорони навколишнього природного середовища України.

До природно-заповідного фонду України належать:

- природні території та об'єкти — біосферні заповідники, природні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища;
- штучно створені об'єкти — ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва залежно від їх екологічної і наукової, історико-культурної цінності можуть бути загальнодержавного або місцевого значення.

За роки незалежності площа природно-заповідного фонду України зросла більш ніж удвічі. Станом на квітень 2015 року до його складу входять понад 8 тисяч об'єктів загальною площею 3,3 мільйонів га, або 6,05% національної території^[1]. Це, зокрема, 19 природних та 4 біосферних заповідника, 40 національних природних парків, 45 регіональних ландшафтних парків, 3078 пам'яток природи, 2729 заказників, 616 ботанічних, зоологічних садів, дендропарків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, 793 заповідних урочища. Попри це, площа природно-заповідного фонду в Україні є недостатньою і залишається значно меншою, ніж у більшості країн Європи, де середній відсоток заповідності становить 15 %.

Тому ширше знайомство з природно заповідним фондом України допоможе студентам осягнути його цінність для суспільства і навколишнього середовища.

ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ

ТЕМА 1. Еволюція природоохоронного мислення і сучасні концепції охорона природи. Еволюція природоохоронного мислення. Етапи видової, ресурсної, територіальної та екологічної охорони. Історія охорони природи в світі та Україні. Принципи охорони природи. Вчення В.І. Вернадського про біосферу і ноосферу. Охорона екосистем як складових компонентів біосфери.

ТЕМА 2. Екологічна созологія і її структура. Місце екологічної созології в системі наук, її структура. Локальний, регіональний, континентальний, глобальний і глобально-космічний рівні природоохоронної діяльності. Місце заповідної справи в созології, її предмет, об'єкт, завдання і методи вивчення.

ТЕМА 3. Наукові засади заповідної справи. Сутність природно-заповідної справи. Характеристика етапів розвитку заповідної справи в Україні. Роль вчених в історії розвитку заповідної справи в Україні. Природно-заповідний фонд України – національне надбання. Ідеологія заповідної справи. Наукові засади заповідної справи як теорії і практики організації, функціонування і збереження заповідних територій різних рангів. Головні напрямки природоохоронних досліджень і природоохоронних дій (екологічний, заповідний, соціально-політичний, еколого-освітній, філософський і психологічний). Геосозологічні основи мережі природно-заповідних територій. Репрезентативність природно-заповідних територій. Географічні, лісознавчі, гідрологічні, агроекологічні, адміністративно-територіальні основи формування мережі заповідних територій. Система природно-заповідних територій, її оптимізація (оптимізація мережі територій і об'єктів ПЗФ, пріоритетний розвиток груп високої категорії заповідності, збереження генофонду, ценофонду, фауністичних та ландшафтних комплексів, сприяння підтриманню екологічної рівноваги). Характеристика форм природно-заповідних об'єктів (смугові, квадратні, кон'югативні тощо). Класифікація природно-заповідного фонду Стойком С.М.

ТЕМА 4. Категорії природоохоронних територій. Основні поняття про категорії природоохоронних територій. Функціональна класифікація заповідних об'єктів. Міжнародні класифікації природоохоронних територій. Класифікація природно-заповідного фонду України. Законодавче забезпечення охорони природи і заповідної справи в Україні (Закони України "Про охорону навколишнього природного середовища", "Про природно-заповідний фонд України", "Про тваринний світ", "Про Червону книгу", "Лісовий кодекс"). Природно-заповідні категорії та об'єкти вищої категорії заповідності в Україні. Статус і завдання природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків. Вимоги щодо охорони природних комплексів і об'єктів та особливості управління ними. Характеристика природних і біосферних заповідників та національних природних парків України. Статус і завдання регіональних ландшафтних парків, заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва та основні вимоги щодо їх режиму.

ТЕМА 5. Категорії заповідних об'єктів світу. Міжнародна класифікація природоохоронних територій. Статус і завдання транскордонних заповідних територій, біосферних резерватів, національних парків (напіввідкритих державного підпорядкування північно-американського та африканського типу, закритих державного підпорядкування швейцарського типу). Характеристика охоронної ландшафтної області, резерватів природи. Огляд інших природоохоронних об'єктів (державних заказників природи, пам'яток природи, парків, арборетумів, ботанічних садів, охоронних місцезнаходжень, науково-дослідних ділянок, охоронних витворів природи, ландшафтно-естетичних трас). Єдина класифікація заповідних екосистем.

ТЕМА 6. Заповідний фонд світу і його оцінка. Критерії вибору раціональних напрямків заповідної справи в світі. Аналіз і оцінка заповідного фонду Європи, Америки, Африки, Азії, Австралії. Характеристика найголовніших природоохоронних територій і об'єктів світу. У контексті збереження біорізноманіття розглядаються оптимальна площа і структура природно-заповідних територій світу (емпіричний розподіл територій, вплив соціально-економічних і фізико-географічних умов, моделі оптимізацій кількості і територій заповідних об'єктів). Специфіка формування заповідного фонду у країнах СНД.

ТЕМА 7. Тенденції створення заповідних об'єктів. Відмінності фізико-географічних умов, ступінь деградації природних екосистем, національна специфіка, історія і тенденції створення природоохоронних територій земної кулі. Темпи збільшення кількості і площі заповідних територій у різних регіонах світу. Урізноманітнення категорій заповідних об'єктів. Резервування природних територій. Виділення природних і антропогенних територій для заповідання. Клопотання про створення територій і об'єктів природно-заповідного фонду. Проектування природно-заповідних територій на стадії їх створення (підготовка і подання клопотань, розгляд і прийняття рішень, зміна меж територій природно-заповідного фонду, резервування територій для заповідання). Оголошення про створення територій і об'єктів природно-заповідного фонду.

ТЕМА 8. Збереження біорізноманіття як наукова і практична проблема. Основні поняття про біотичне різноманіття та головні принципи охорони біосфери (загальнопланетарний зв'язок явищ і процесів, екологічний, збереження потенціального гомеостазу, постійність раціонального природокористування, забезпеченість оптимальними життєвими умовами). На прикладі розвитку заповідної справи в світі окреслюються проблеми збереження біотичного і ландшафтного різноманіття, на аналогічних прикладах в Україні - збереження ценотичного розмаїття. Розглядається концепція Національної програми збереження біорізноманіття України.

ТЕМА 9. Використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду для здійснення моніторингу навколишнього природного середовища. Сутність екологічного моніторингу, його завдання (види моніторингу, система мережі територій і об'єктів природно-заповідного фонду, екомоніторинг різних рівнів). Принципіальні підходи до створення

геоінформаційних систем. Методичні засади закладання екологічних профілів і пробних площ на території природно-заповідного фонду. Структура "Літопису природи" і методика його ведення ("Літопис природи" і періодичні дослідження, складові "Літопису", узагальнення результатів). Програма наукової і дослідної роботи в заповідниках і національних природних парках.

ТЕМА 10. Методи і форми управління природоохоронною діяльністю. Наукові засади теорії управління (економічні, адміністративні та соціальні методи) і системний аналіз. Підсистеми у галузі охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів (законодавство, регулювання, облік, контроль, нагляд). Методи і форми управління у галузі охорони природи. Основні правові засади еколого-економічної сфери розвитку природно-заповідної справи. Основні правові засади еколого-соціальної сфери розвитку природно-заповідної справи. Основні правові засади природоохоронної сфери розвитку природно-заповідної справи. Роль громадських і державних організацій у процесі управління природоохоронною діяльністю. Участь об'єднань громадян в управлінні територіями та об'єктами природно-заповідного фонду (внесення пропозицій щодо організації нових природоохоронних об'єктів, участь у екологічній експертизі, контроль за додержанням режиму територій природно-заповідного фонду). Економічні засоби забезпечення організації і функціонування природно-заповідного фонду (фінансування заходів щодо територій та об'єктів природнозаповідного фонду, власні кошти, екологічні фонди, податкові та інші пільги, екологічне страхування). Основні форми управління природно-заповідними об'єктами в світі. Сутність і структура екомережі.

ТЕМА 11. Управління і економічне забезпечення організації й функціонування природно-заповідного фонду України. Основні положення державного кадастру об'єктів природно-заповідного фонду (наукові засади, призначення кадастру, зміст і порядок ведення). Структура галузевого управління природно-заповідною справою в Україні. Особливості охорони територій та контроль за дотриманням режиму заповідних територій (організація охорони, склад і повноваження служб охорони, державний і громадський контроль за дотриманням природоохоронного режиму), а також відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд.

ТЕМА 12. Поліфункціональне значення заповідних екосистем та оптимізація їх охоронного режиму. Поліфункціональна роль заповідних об'єктів світу і парадигма сучасної соціології щодо заповідних об'єктів. Функції заповідних екосистем різних категорій (біоконсерваційна, біогенетична, інформаційна і документаційна, наукова, захисна екологічна, економічна, соціальна, природно-пізнавальна, освітня, ландшафтно-естетична) і їх оцінка на прикладі різних природно-заповідних об'єктів світу. Співставляються дві тенденції розвитку заповідання (панбіоцентрична - збереження всіх видів організмів та панекосистемна - збереження

гетерогенності природних екосистем) і дві різні концепції біологічно стратегії охорони природи. Роль і значення екотуризму в розвитку заповідної справи. Принципи і напрями розвитку екологічної освіти в установах природно-заповідного фонду України.

ТЕМА 13. Критерії і принципи формування екологічної мережі України. Європейська екомережа та досвід формування екомережі у країнах Європи. Нормативно-правові підстави для розбудови екомережі України. Головні риси каркасу національної екомережі України. Функціонально-просторова структура національної екомережі України. Базові критерії відбору структурних елементів екомережі України. Транскордонне співробітництво в галузі розбудови Паневропейської екомережі. Оцінка сучасного стану розбудови національної екомережі України.

ТЕМА 14. Міжнародне співробітництво у галузі заповідної справи. Основні аспекти міжнародного співробітництва в галузі заповідної справи: дотримання Конвенції про біорізноманіття, ряду Конвенцій і інших міжнародних Договорів (угод) про збереження довкілля; співпраця природоохоронних спілок на державному і недержавному рівнях; опрацювання міжнародних наукових програм з метою розробки заходів про збереження біорізноманіття, поліпшення управління і функціонування заповідних об'єктів, створення загальної стратегії заповідної справи. Наукові і юридичні засади створення транскордонних заповідних об'єктів, проведення міжнародної експертизи проектів у галузі.

ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Практичні заняття спрямовані на поглиблення теоретичних знань заповідної справи на прикладі вивчення функціонування конкретних заповідних об'єктів, вивчення біорізноманіття окремих заповідних територій, вивчення структури природно-заповідного фонду України, особливостей дотримання заповідного режиму.

На практичне заняття студент готує відповідний реферат для поглибленого знайомства з тією чи іншою проблемою, вивчення природно-заповідного фонду держави і світу. Він має знати не менш, ніж 100 видів "Червоної книги України", характеристику 20-30 раритетних рослинних угруповань, які занесені до "Зеленої книги України", вміти добре орієнтуватися у природоохоронному праві і управлінні природоохоронною діяльністю.

Реферат повинен бути написаний від руки або набраний у вигляді текстового файлу на комп'ютері і роздрукований, але обов'язково доповнений таблицями, графічним та картографічним матеріалом. Обсяг його не повинен перевищувати 30 сторінок.

Перелік тем, які розглянуті у виданні: Біосферний заповідник Асканія-Нова, Дунайський біосферний заповідник, Карпатський біосферний заповідник, Чорноморський біосферний заповідник, Державний історико-культурний заповідник „Буша”, Кармелюкове Поділля НПП, Центральний міський парк Вінниці, Бакотська затока.

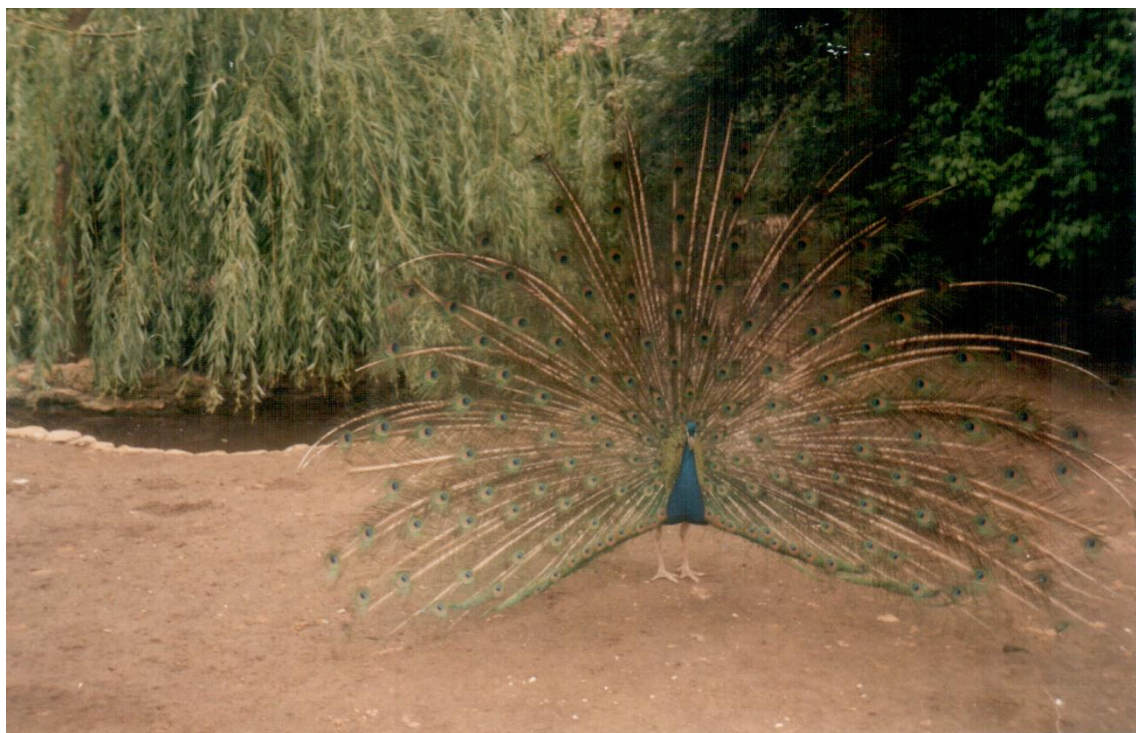

Біосферний заповідник Асканія-Нова Теоретичний матеріал

Цілинний степ „Асканія-Нова” – єдина в Європі ділянка типчаково-ковилового степу, якого ніколи не торкався плуг, — має велику наукову, культурно-пізнавальну та практичну цінність...

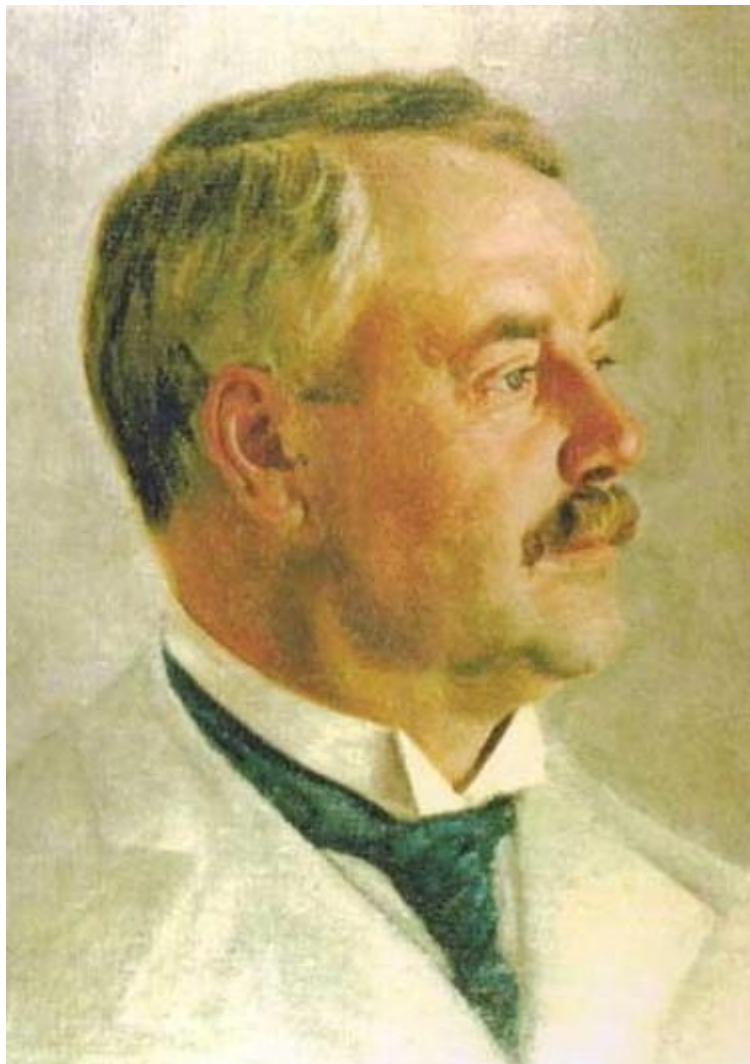

Студенти екологи ВДАУ на екскурсії в Асканії Нові, 2005 рік

Екскурсія студентів екологів в Асканії Нові, 2005 рік

1. Біографія Ф.Фальц-Фейна- засновника заповідника "Асканія Нова"

Фальц-Фейн Фрідріх Едуардович (1863, Асканія-Нова (тепер — Херсонська область) — 2 серпня 1920, Бад-Киссинген) — поміщик, барон, заснував у 1883 р. заповідник «Асканію-Нову». У напівпустому степу виростив сад, організував зоопарк, акліматизував десятки видів диких тварин і птахів, звезених з усіх континентів планети.

Народився в сім'ї дворянина. У віці 17 років в нагороду за добре здані іспити в гімназії отримав від батька 8 десятин землі на свій перший вольєр, де тримав кілька степових тварин.

У 1882 році поступив в Дерптський університет і протягом курсу об'їхав усі найбільші ботанічні сади і зоопарки світу. Закінчивши університет в 1889 році, створив першу частинку майбутнього заповідника в урочищі Кролі. В 1898 році закладає нові заповідні ділянки площею 500 і 120 десятин.

У 1898 створює зоопарк і ботанічний сад (з 1898 року — заказник (природничий музей). Практично всі свої прибутки від продажу овець і шерсті (20-40 тисяч рублів в рік) Фальц — Фейн витрачав на заповідник; провів в Асканію водопровід, телеграф, телефон, електрику, збудував пошту і лікарню, зібрав велику бібліотеку.

В 1899 році привозить з Монголії коней Пржевальського. До межі століть в Асканії-нова утримують 58 видів ссавців, 344 види птахів, в сумі — майже 2000 різних тварин.

В квітні 1902 року з Біловезької пущі до заповіднику привозять зубрів.

В грудні 1905 року селяни руйнують власність Фальц-Фейнів в Хорлах, Преображенці, Максимовці, Дофіно, Дарівці; херсонський губернатор надсилає війська, щоб захистити заповідник від зруйнування.

На початку 1917-го Фрідріх залишає Асканію і переїжджає в Москву, а ще через рік — в Німеччину, тяжко переживаючи розлуку зі своїм заповідником.

Ф.Фальц-Фейн був членом Французького та інших товариств природодослідників.

Помер Фрідріх Фальц-Фейн 2 серпня 1920 року, похований у Берліні.

Ознайомившись з світовим досвідом природоохоронної діяльності й поселившись у родовому маєтку, Ф.Фальц-Фейн 1883 року заснував перший не лише на території Російської імперії, але й у світі екологічний заповідник: виростив сад, заклав ботанічний парк, відкрив зоопарк, у якому жило на волі 58 видів тварин (2 тисячі) та 154 види птахів. Вчений врятував від вимирання дикого коня Пржевальського й дуже жалкував, що не встиг продовжити життя іншому виду диких коней — тарпанам. Він вивчав біловезьких зубрів й сприяв збереженню цього виду тварин, що потребують захисту. 1890 року — відкрив двері крупний краєзнавчий музей. В «Асканії-Нова» була багата бібліотека. Фактично Ф.Фальц-Фейн створив у Херсонському степу науковий інститут, який займався вивченням та збереженням природи краю. Сюди приїздили відомі вчені, тут проводилися наукові зібрання.

1994 року ім'я Ф.Фальц-Фейна присвоєно Біосферному заповіднику «Асканія-Нова».

2.Історія заповідника "Асканія Нова"

Серед заповідних об'єктів України біосферний заповідник "Асканія-Нова" займає особливе місце, оскільки його історія нараховує близько 110 років.

Це єдиний у Європі типчаково-ковиловий степ. Заселення південних районів України, роздача земель цього необжитого краю постійним мешканцям почалися аж наприкінці 18 століття. Володарями українських степів ставали не лише російські, а й іноземні поміщики. У 1828 році у районі нинішньої Асканії-Нової чималу земельну ділянку придбав німецький герцог Ангальт-Кетенський, на якій у 1841 році в степу виріс хутір з романтичною назвою Асканія-Нова. Згодом господарство герцога занепало, тому він продав маєток колоністу Фейну. У нового власника справи йшли добре, приносячи значний прибуток. Через деякий час Фейн поріднився з іншим німецьким колоністом Фальцем. Так виник поміщицький рід Фальц-Фейнів.

Останній із власників, Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн, з кінця ХІХ ст. серед пасовищ економії "Асканія-Нова" почав створювати захисні

ділянки. Перші його спроби (1883, 1888 рр.) виявилися невдалими, оскільки відведені під заповідання землі потрапляли у смугу доріг Чумацького шляху, що на той час проходили через Асканію-Нова. У 1898 році Ф. Фальц-Фейн закладає нову заповідну ділянку площею 520 десятин. Так, багатий землевласник Фрідріх Фальц-Фейн у 1898 році у своєму родовому маєтку за власною ініціативою першим у світі вилучив з господарського використання ділянку своїх угідь, яка стала праядром теперішнього найбільшого в Європі (11054 га) заповідного типчаково-ковилового степу.

Цю дату можна вважати початком організації першого заповідника в Російській імперії, якого цар Микола II назвав «картиною з Біблії».

Заповідник був заснований в 1874 році. Спочатку юний Фальц-Фейн ставив за мету збереження диких тварин — у 1874 р. 11-річному хлопцю зводять вольєри для утримання тварин. У 1887 році було створено ботанічний сад.

У 1898 р. Фальц-Фейн оголошує про відкриття приватного заповідника.

Декретами Ради Народних Комісарів УРСР Асканія-Нова 1 квітня 1919 була оголошена народним заповідним парком, а 8 лютого 1921 — Державним степовим заповідником УРСР. На Асканію-Нову було покладено завдання зберігати і вивчати природу цілинного степу, а також акліматизувати та вивчати можливо більше число видів тварин і рослин, які мають народногосподарське значення. При Асканії-Новій були створені науково-стєпова станція, зоотехнічна станція з племінним господарством, фітотехнічна станція та інші наукові заклади. Значно розширено зоопарк і ботанічний сад. Нині до складу заповідника входять ділянка заповідного степу, акліматизаційний зоопарк і дендропарк.

З 1932 року на базі державного заповідника Асканія Нова, до 1956 року — Всесоюзний науково-дослідницький інститут гібридизації та акліматизації тварин імені М. Іванова.

Має 12 відділів (у тому числі ботанічного парку та заповідного степу і зоологічного парку), 9 лабораторій, науковий музей; веде експериментальне господарство і 4 племінні заводи сільськогосподарських тварин.

Інститут є центром науково-дослідної роботи в галузі породоутворення, великою базою племінного тваринництва.

У 1983 р. заповідник Асканія-Нова реорганізовано у біосферний заповідник.

У 1984 р. заповідник включено до Міжнародної мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО.

У 1993 р. Україна підтверджує статус біосферного заповідника «Асканія-Нова» ім. Ф. Е. Фальц-Фейна НАН України.

Серед заповідних об'єктів України біосферний заповідник "Асканія-Нова" займає особливе місце, оскільки його історія нараховує близько 110 років.

3. Асканія Нова-сьогодення

Заповідник розташований у селищі Асканія-Нова Чаплинського району в Херсонській області, на відстані 140 км від обласного центру (м. Херсон) та 75 км автодорогою від Нової Каховки. Дістатися до заповідника можна рейсовими автобусами та маршрутними таксі, які щоденно курсують з м. Херсон.

З 1985 року "Асканія Нова" міцно закріпилась у системі біосферних резерватів ЮНЕСКО. Сьогодні це природоохоронна науково дослідна установа державного і міжнародного значення.

Біосферний заповідник "Асканія Нова" найбільший еколого освітній центр на півдні України. Щорічно його відвідують десятки тисяч школярів, студентів, учених, просто відпочиваючих, що приїждять з метою ознайомитись із системою збереження довкілля, вивчати природні процеси або прямують до місць відпочинку на узбережжях Чорною і Азовського морів. Неповторні краєвиди степу з розсипаними на його полотні стадами екзотичних і аборигенних копитних тварин, чудова природа штучної оази з деревної рослинності серед безкраїх степів створюють дивовижні почуття її безмежжя і сприйняття людиною свого місця у біосфері планети Земля.

Сучасний заповідний степ складається з трьох масивів: Північний, Південний, Великий Чапельський під, а також з перелогів, де вивчаються процеси відновлення природної рослинності. Суха мова статистики відмічає зростання тут 478 видів вищих рослин. Але вона не може передати різноманіття всіх проявів, букету запахів, притаманних лише дикому степу. Наукове означення його досить просте і коротке: посушливий, кострицево-ковиловий.

Степ постійно змінює своє забарвлення. Загляньте сюди наприкінці квітня і побачите, як на сірому фоні минулорічної трави яскравими різнобарвними вогниками горять квіти тюльпанів, ніжною блакиттю манять півники. Розстелить ковила українська свої перисті остюки – і степ вже хвилюється, наче море. Зацвіте льон австрійський – і земля ніби вкриється легким серпанком. Пройде ще трохи часу – і степ вже нагадує килим.

Великою популярністю користується екскурсія на мікроавтобусі чи у кінному екіпажі маршрутом, прокладеним територією Великого Чапельського поду. Екологічна стежка заповідного степу проходить територією ділянки "Стара" (площа 520 га), де представлені майже усі характерні типи рослинності та ґрунтів, чітко простежується екологічний ряд.

У заповіднику варто відвідати зоопарк, де зібрані птахи та тварини майже з усіх країн світу, а також мальовничий ботанічний сад з величезною кількістю штучних ставків, де представлені дерева та кущі усіх кліматичних зон Землі.

4. Розташування заповідника

Загальна площа заповідника 33 397,6 га. До його землекористування входять: цілинний степ і перелоги (11 054 га), дендрологічний парк (196,6 га), зоопарк (61,6 га). Решта території суходільні та поливні землі господарств

Інституту тваринництва степових районів "Асканія Нова", фермерські господарства і населені пункти. За класичною схемою навколо природного ядра проходить буферна зона 1 1,5 км завширшки. Клімат території помірно континентальний із жарким посушливим літом та м'якою нестійкою зимою. Середньорічна температура повітря становить 9,5 °С (амплітуда від 32 °С до + 40,3 °С). Середньорічна сума опадів майже 400 мм з мінімумом 164 мм (1943 рік) та максимумом 703 мм (1997 рік). Рівнинні простори з коливаннями рельєфу від 19 до 34 м над рівнем моря сприяють швидкому поширенню як холодних, так і теплих повітряних мас.

Основні території цілинного степу в центрі сухої безстічної рівнини, де зовсім немає природних водотоків. Лише навесні після танення снігу та під час сильних дощів у вибалках утворюються тимчасові струмки, які несуть воду до таких самих тимчасових подових блюдець. Особливістю околиць "Асканії Нова" є глибоке залягання підземних вод. Перший водоносний горизонт знаходиться на глибині від 18 до 30 м, наступний (артезіанський) у понтичних пористих вапняках від 45 м і глибше. За жорстких посушливих кліматичних умов, сезонного розвитку рослинності на лесах, своєрідного впливу степової фауни сформувались південні чорноземи й темно каштанові ґрунти, які є найпоширенішими на суходолах. У подових западинах трапляються глейосолоді та інші варіанти лучних грантів.

Першим серед об'єктів природно заповідного фонду є, безумовно, цілинний заповідний степ. Це єдиний у Європі великий масив відносно незайманих екосистем, характерних для типчаково ковилової підзони. Тут зберігають і вивчають увесь комплекс живої і неживої природи. Рослинний покрив представлений чотирма типами: справжніми, лучними, чагарниковими степами та водно болотною рослинністю (окремі ділянки Великого Чапельського поду). На вододілах переважають найбільш посухостійкі щільнокущові види злаків (костриця валіська, кипець гребінчастий, ковили), багаторічне різнотрав'я; у долинах вологолюбні кореневищні злаки (пирій подовий, стоколос безостий, тонконіг вузьколистий, бекманія вузьколиста) та осокові.

5. Флора заповідника

Флористи виявили тут 478 видів квіткових рослин, серед яких є багато кормових, лікарських, медоносних, декоративних. Досить велику частку становить група рідкісних, ендемічних та зникаючих видів 85, з яких 33 занесено до Червоної книги України, а 12 до міжнародних списків. Серед рідкісних рослин найцікавішу біологію має зіркоплідник частухоподібний, який працівникам заповідника трапляється раз на кільканадцять років, коли відбувається затоплення подів.

Цілком вірогідно, що асканійські поди єдине місце росту цієї рослини в Україні. Дуже привабливий вигляд мають малі поди рано навесні суцільний жовто-зелений килим квітучого рідкісного скіфського тюльпана, який добре розвивається в умовах культури асканійського дендропарку. А от занесені до Червоної книги України ковили Лессінга, українська та волосиста в

асканійському степу, на щастя, є не рідкістю, а типовими домінантами плакорних та схилових угруповань.

Сучасний дендрологічний парк складається з двох частин старої, де переважають вікові насадження, та нової насадження 20-30 річного віку. Колекційний фонд охоплює 948 видів і сортів дерев та кущів 56 родин різних континентів. Культивується майже 90 видів реліктових, рідкісних та зникаючих рослин, з них 68 занесено до Червоної книги України, 3 перебувають під міжнародною охороною Існування деревних насаджень без постійного зрошення та догляду було б неможливим бо природно у цих краях ростуть лише два види низкорослих чагарників мигдаль степовий та карагана скіфська, які тепер стали рідкісними й охороняються.

6. Фауна заповідника

Аборигенна фауна налічує 28 видів ссавців, з них третина гризунів. Під час екскурсій можна зустріти лисицю звичайну, захоплену полюванням на полівок, сполохати зайця, побачити оленя, байбаків, які вигріваються на земляних горбочках біля нір. У траві метушаться безхребетні (понад 2000 видів), повзають мідянки степові гадюки, вужі. У відкритому степу гніздяться майже два десятки видів птахів, а разом з тими, що заселяють деревостани і мігрують до вирію, їх 272.

Серед аборигенної фауни 19 видів комах плазунів птахів та ссавців занесено до Червоної книги України з широкого довкілля в захисних зонах степового резервату щорічно збираються величезні зграї мігруючих птахів сірих журавлів (9 15 тис.) сірих (5 10 тис.) і білолобих гусей (20 500 тис.), десятки тисяч крижнів і безліч іншого птаства.

Зоопарк "Асканія Нова" за масштабами утримання тварин у напіввільних умовах, технологіями акліматизації, реакліматизації не і має рівних собі серед країн СНД і входить у першу десятку світових взірців. Його спеціалізація розведення і вивчення біологи копитних тварин степів, саван пустель і гірських районів, навколоводних птахів та рідкісних пернатих степової зони. В зоопарку утримуються три види безкільових птахів (африканський страус, нанду та ему), 72 види кілегрудих лебеді, гуси, казарки, качки фазани, журавлі та інші. Тут утримують 15 видів птахів, занесених до Червоної книги України степовий орел журавлі сірий красавка, червона качка (огар) та інші. інтродукована фауна ссавців налічує 36 видів та форм (загальна чисельність біля 900 голів), з них 7 видів з групи рідкісних кінь Пржевальського кулан туркменський, зебра Грєві гвинторога коза, гривастий баран сайгак, сибірський козерог (загальна кількість 370 голів).

7. Природні ресурси

Площа заповідника становить 33 307,6 га, з них 11 054 га — «абсолютно заповідна» степова зона. Асканійський степ вважається типчакowo—ковилowym. У заповіднику є не менше 1155 видів членистоногих, 7 видів земноводних та плазунів, 18 видів ссавців, в різні пори року пролітає понад 270 видів птахів, з яких 107 видів залишаються на гніздування. Крім того, тут ростуть 478 вищих рослин. У Червону книгу України занесено 13 видів вищих рослин, 3 види грибів та 4 — лишайників.

8. Територіальний розподіл

Територія заповідника розділена на три великі частини, нерізко відокремлені одна від одної :

- «Північну»
- Великий Чапельський під
- «Південну» (яку поділено на «Стару» та «Успенівку»)

Успенівка (Успенівський степ) утримується з 1927 р. на абсолютно заповідному режимі.

«Північну» та «Південну» частини додатково розділяє автодорога Асканія — Чкалове.

В Асканії-Новій розташований один з найбільших на півдні України штучно вирощених лісів, старий ботанічний сад, акліматизаційний зоологічний парк, орнітопарк.

Великий Чапельський під

Це територія з нижчим рівнем ґрунту десь на 9 метрів в порівнянні з іншими ділянками, звідси назва — під, низовина. Саме тут скупчуються талі води, що важливо для заповідника. Великий Чапельський під є водно-болотним угіддям заповідника міжнародного значення. Тут табуни диких копитних тварин, загалом до 1000 голів, більшу частину року перебувають на вільному випасі.

Серед рідкісних рослин гідрофітів поду — зіркоплідник частуховидний (*Damasonium alisma*). До Червоної книги України занесені наступні представники асканійської флори: карагана скіфська, ковила

українська, ковила Лессінга, ковила волосиста, тюльпан Шренка, тюльпан скіфський. Ніде, крім Асканії, не зустрічається рябчик шаховий, або великий.

Ботанічний сад

Під нього відведена територія у 170 гектарів. Перші ділянки саду розплановані ще у 1887 р. На кінець 20 століття колекція рослин досягла 1000 чагарників та дерев. Краєвиди саду підсилені ставком і павільйоном Грот, де колись знімали стару кінострічку «Діти капітана Гранта».

Дикі тварини

Заповідник утримує близько 800 різновидів диких копитних та гібридних форм свиней, оленів, коней Пржевальського, бізонів, антилоп, баранів, биків, верблюдів, лам, віслюків куланів, шотландських поні.

Орнітопарк

Відділом зоопарку є орнітопарк, що розмішений поблизу ставків з протоками та острівцями. В орнітопарку нараховують більш ніж 60 різновидів птахів — лебеді, фазани, качки, лелеки, гуси єгипетські та індійські, страуси.

- Страуси Асканії. В заповіднику чотири види страусів:
  - африканський
  - південноамериканський нанду
  - австралійський ему тощо.

Африканський страус належить до найбільших птахів планети, має вагу до 175 кг. Голова сягає на висоту 2 м 70 см. Птах довгий час може обходитися без води, але при нагоді охоче п'є та купається. За висновками науковців, страуси в давнину мешкали на півдні сучасної України, в Азії — до сучасної Монголії. В умовах неволі живе до 50 років.

Яйце африканського страуса важить 2 кг і трохи більше. Вони втратили здібність літати, пересуваються по суходолу пішки або бігом, мають неприємний характер.

9. Головні напрями роботи

2 гривні ювілейна монета (1998)

10 гривень срібна ювілейна монета (1998)

- поліпшення існуючих і створення нових порід сільськогосподарських тварин;
- розробка питань годівлі сільськогосподарських тварин, технології продуктів тваринництва, економіки й організації тваринництва в степовій зоні України;
- акліматизації й гібридизації диких копитних і птахів;
- акліматизації й інтродукції деревних та чагарникових рослин, вивчення заповідного степу та ін.

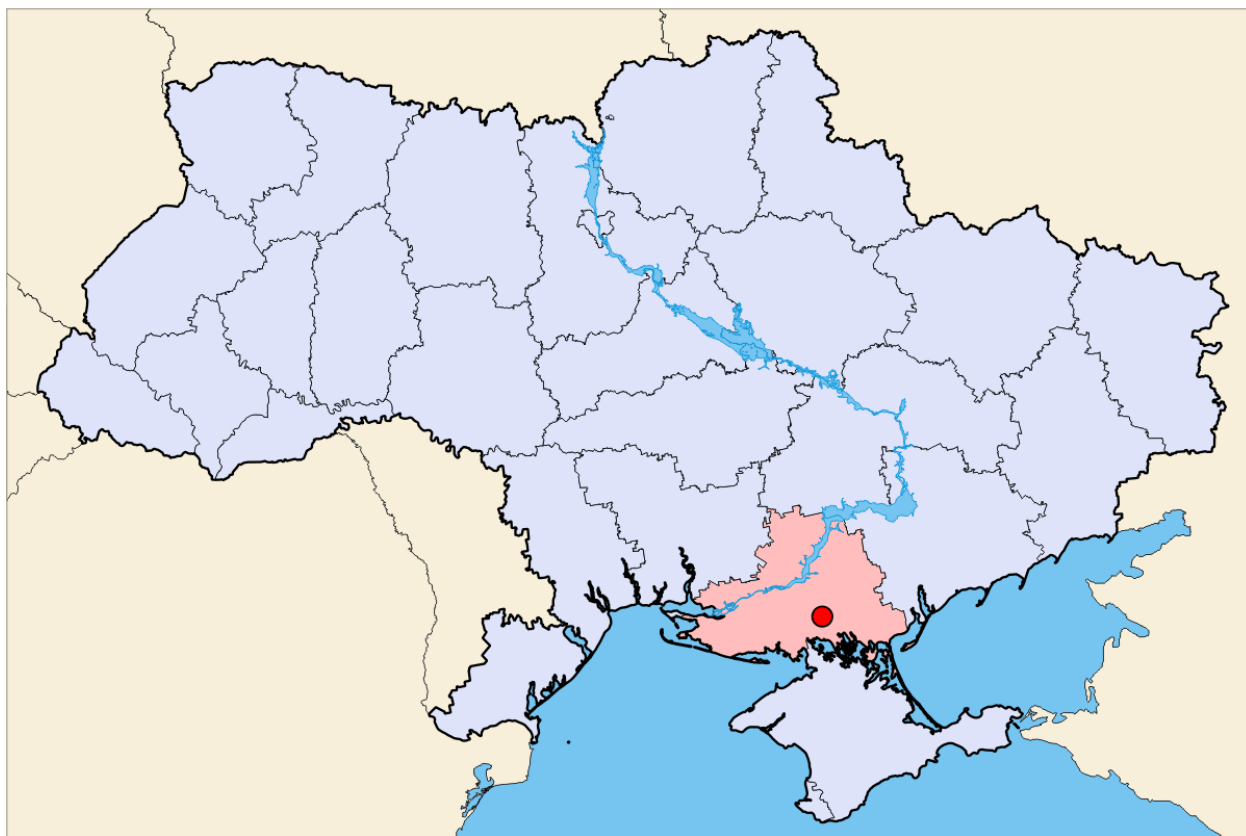
В інституті виведено асканійську породу овець, українську степову білу і українську степову рябу породи свиней, новий асканійський молочно-м'ясний тип червоної степової породи великої рогатої худоби і породну групу багатоплідних каракульських овець.

Асканійський зоопарк відомий значними успіхами в розмноженні цінних та рідкісних видів диких копитних і птахів у неволі, гібридизації та одомашнення їх. В ньому зібрана унікальна колекція диких тварин, привезених з різних зоогеографічних областей земної кулі. Найбільше в Асканії-Новій копитних — антилоп, зебр, оленів, бізонів, зубробізонів, зубрів, коней Пржевальського та інших, і птахів — лебедів, фазанів, африканських страусів, південноамериканських нанду і австралійських ему, які тут акліматизуються та одомашнюються.

Інститут видає праці (з 1933 року), має аспірантуру та курси підвищення кваліфікації зоотехніків.

10. Стан охорони біорізноманіття

У заповіднику з порушенням закону відбувається режимне сінокосіння (в середньому в рік коситься близько 700 га) з використанням механічних транспортних засобів і під час розмноження диких видів тварин. З порушенням закону в заповідній зоні на території Великого Чапельського Поду відбувається випас тварин-інтродуцентів (верблюди, антилопи, зебри, буйволи та ін.), а також створені місця для штучного водопою, що створює загрозу підтоплення цілинного степу. Влітку 2014 у Великому Чапельському Поді випасалося близько 1300 копитних. В результаті надмірного випасання наноситься шкода рослинному різноманіттю Поду. Крім того у Великий Чапельський Під постійно проводяться екскурсії на автомашинах і гужовому транспорті, що призводить до створення доріг і підсилює фактор занепокоєння для диких тварин. Замість того, щоб вивести тварин-інтродуцентів з Поду, як того вимагає закон і вчені-ботаніки, дирекція заповідника влітку 2014 р. зробила спробу позбавити Великий Чапельський під режиму заповідної зони, і тільки після протесту громадськості від цього рішення відмовилася.

Література

- ❖ Енциклопедія українознавства. У 10-х томах. / Головний редактор Володимир Кубійович. — Париж, Нью-Йорк: «Молоде життя»-«НТШ»; 1954—1989, 1993—2000.
- ❖ Українська радянська енциклопедія. В 12-ти томах / За ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К.: Гол. редакція УРЕ, 1974-1985.
- ❖ *Малий словник історії України* / Відповідальний редактор Валерій Смолій. — К.: Либідь, 1997.
- ❖ Белозеров С. Т. Асканія-Нова. К., 1956;
- ❖ Липа О. О. Ботанічний парк в Асканії-Нова. «Журнал інституту ботаніки АН УРСР», 1939, № 20;
- ❖ Степной заповедник Чапли — Асканія-Нова. Сборник статей. Под ред. М. Н. Колодько и Б. К. Фортунатова. М.—Л., 1928.
- ❖ Борейко В. Е., Паламарчук А. О. Заповідники України без гламура. Мониторинг порушень заповідного режиму 2003–2013. / Мат. незалежного дослідження. — К.: КЭКЦ, 2014. — 128 с.
- ❖ Закон України «Про природно-заповідний фонд України»
- ❖ Борейко В. Е. Асканія-Нова-заповідник или комерційний проект?
- ❖ Веденьков Е. П. Специфіка рослинності Большого Чапельського Пода // Вісті біосферного заповідника «Асканія-Нова». — 1998. — С. 20-25.

- ❖ Ганкевич В. Ю., Задерейчук А. А. Фальц-Фейн Фрідріх-Якоб Едуардович // Енциклопедія історії України. Т. 10 (Т-Я): Наукова думка, 2013. — С. 264–265 (ISBN 978-966-00-1359-9)
- ❖ Задерейчук А. А. Фальц-Фейны в Таврії. — Симферополь: ДОЛЯ, 2010.
- ❖ Віталій Аблицов «Галактика „Україна“. Українська діаспора: видатні постаті» — К.: КИТ, 2007. — 436 с.
- ❖ Lisa Heiss: *Das Paradies in der Steppe. Der abenteuerliche Weg nach Askania Nova*. Verlag Bitter, Recklinghausen 1981, ISBN 3-7903-0283-X
- ❖ Lutz Heck: *In der Taurischen Steppe. Herbsttage bei Friedrich Falz-Fein in Askania Nova*. Berlin 1920.
- ❖ Gerhard Wulz: *Das verlorene Märchenland. Tod in Kissingen und eine sagenhafte Biographie*. In: «Saale-Zeitung» vom 5. Januar 2008.

Ресурси Інтернету

- ❖ ВікіСховище має мультимедійні дані за темою: **Асканія-Нова (заповідник)**
- ❖ Офіційний сайт
- ❖ Перлина степу. «Український тиждень». № 36 (149), 09.2010. — С. 62-65.
- ❖ УНІАН: Асканія-Нова: африканські корови, коні Пржевальського і молоко антилопи
- ❖ Серія докладних фоторозповідей про заповідник «Асканія-Нова»
- ❖ Біосферний заповідник «Асканія-Нова»

Дунайський біосферний заповідник Теоретичний матеріал

Дунайський Біосферний Заповідник (Заповідник «Дунайські Плавні») – природний заповідник Одеської області та деякої частини Румунських земель, що розташований в Килійському гирлі річки Дунай. Адміністрація якого знаходиться в містечку Вілково, що існує в його межах, і саме по собі являє цікавий туристичний об’єкт. ...це містечко прийнято називати Української Віннецією! Заснували містечко українські козаки, що залишили зруйновану Катериною Другою останню – Нову Запорозьку Січ. Замість вулиць люди пересуваються у ньому по водяних каналах на човнах, подібних до старовинних козацьких чайок. Домівки в ньому побудовані з тростяку - деякі з них стоять вже більше ста років. Площа всього заповідника сягає 50253 гектари.

1. Загальні дані

Ви мрієте відчути себе Колумбом і першим ступити на нову землю? Ви хочете побачити пташині колонії, рослин-ендемів – і посмакувати смачною рибою під домашнє вино? Ви знаєте про українське місто, де замість вулиць канали, а замість автівок човни? Тоді вам варто побувати в Дунайському біосферному заповіднику, дивовижному місці в гирлі великої європейської ріки.

Здалеку тече Дунай – друга за довжиною річка Європи – до Чорного моря, чує на своєму шляху мови німецьку і угорську, чеську та болгарську, румунську й українську. Римляни зображали на своїх вівтарях Дунай у вигляді насупленого чоловіка в шатах, які розвіває вітер. У 334 році до н.е. лівий берег Дунаю спробував підкорити Олександр Македонський. Та закріпитися на цій території найвеличніший полководець світу не зміг, відступив на Балкани – а по собі залишив в райцентрі Кілія монумент на честь Зевса.

Австрійці й угорці будували на скелястих берегах прикордонні замки. А жителі Кілійської дельти* Дунаю дякували природі за щедрий дар: ці місця завжди були багаті рибою й птаством, не дарма про природні багатства дельти писали в своїй “Історії” Геродот та в “Географії” Страбон.

Місцева природа — унікальна і неповторна, її варто зберігати. Тож в 1973 р. у складі Чорноморського державного заповідника було створено його філію “Дунайські плавні”, реорганізовану в 1981 р. в самостійний державний заповідник. А в 1998 р. наказом Президента України було створено Дунайський біосферний заповідник. Того ж року заповідник включено до складу світової мережі біосферних резерватів у складі білатерального румунсько-українського біосферного резервату “Дельта Дунаю”.

Площа Дунайського біосферного заповідника разом з протоками й двохкілометровою смугою чорноморської акваторії складає 50 253 га. Зараз заповідник складається з дельти Кілійського рукава Дунаю (буферна зона та зона атропогенних ландшафтів), Жебріянської гряди, Стенцівсько-

Жебріянських плавнів (зона заповідного режиму), руслового острова Єрмаков та території прилеглого рибного господарства. Побачити все туристу неможливо, але найцікавіші ділянки заповідника доступні для огляду.

Приміром, Кілійська дельта – наймолодша і найдинамічніша ділянка Дунайської дельти. Розташована вона в межах Кілійського та Татарбунарського районів Одеської області. Ці території багаті прісноводними лиманами, заплавленими лісами, солончаками, очеретяними плавнями, каналами, озерами. Справжнє царство води! І спокою: тут, ледь не в центрі густозаселеної Європи, комфортно птахам і звірині. Тут можна побачити сотні чапель, тисячі лебедів-шипунів, десятки тисяч перелітних качок і бакланів, а якщо пощастить, то і орлана-білохвоста, кучерявого пелікана або єдиного представника ластиногих Чорного моря – тюленя-монаха.

Серед 40 видів ссавців, що мешкають у Кілійській дельті, 14 занесено до Червоної книги України. Тут мешкають ондатри і єнотовидні собаки, лісові коти, горностаї, річкові видри, європейські норки. Трапляються рідкісні земноводні: тритон дунайський, болотяна черепаха. Іхтіофауна заповідника налічує 99 видів, серед яких шип, атлантичний осетер, дунайський лосось, білуга, стерлядь, вирезуб, умбра.

Туристів у дельті Дунаю чекають: тут уже бачили гостей з майже півсотні країн світу. Створені спеціальні маршрути, і кожен з них обов'язково пролягає через столицю дельти – самобутнє 10-тисячне місто Вилкове. Поселення заснували в XVII ст. російські старообрядці, що втікали від Ніконовської церковної реформи. Старовіри-липовани не сприйняли зміну обрядової традиції, яку патріарх Нікон затіяв задля уніфікації російської православної церкви з грецькою — і зазнали переслідувань з боку царату. Тож тут досі говорять російською, носять бороди, їдять смаженого оселедця і хрестяться двома пальцями. І живуть по сто років. До розкольників-липованів з часом приєднались запоріжці з розгромленої Січі та бігли селяни. Зараз в місті живуть росіяни і українці, греки і гагаузи, німці і болгары.

За високими стінами очерету ховається міні-архіпелаг: Вилкове складається з десятків рукотворних островів та острівців, зв'язаних між собою каналами-єріками (ось і вплив колишнього турецького панування: так збереглося тюркське слово “арик”). Титул “Українська Венеція” звучить гордо, але не дуже відповідає дійсності: сюди їдуть не за архітектурою, а за природою. Хоча схожість є: як і Венеція, Вилково щороку потрошечки занурюється під воду, тож місцеві рибалки досипають свої острови. А в іншому – абсолютна автентичність: хати-мазурки з намулу та очерету, численні канали замість вулиць і бульварів, вино “Новак” з місцевого винограду, по два човни на родину замість автомобілів і 50 кілометрів дерев'яних вуличок-кладок на маленьке місто. Корів тут, наче королів, човнами перевозять на пасовища. Ще тут є церкви старовірів – і море легенд. Кажуть, у Вилковому чимало ворожок. Серед рибалок

ходять історії про виловлену в Дунаї найбільшу прісноводну рибу білугу завбільшки з корову. Білуги тут, звісно водяться, хоч не така велика, але переважно у Вилковому ловиться смачна місцева рибка “дунайка”.

Ще одна обов’язкова точка Дунайського заповідника – металевий знак “0 кілометр”, встановлений перед впадінням Дунаю у Чорне море. Турист, що не сфотографувався біля цього кружальця – лінивий турист. І як не ступити на Нову землю – косу, яку Дунай наливає щороку нижче Вилкового? Адже це наймолодша суша Європи — процеси дельтоутворення відбуваються тут дотепер, щороку змінюючи берегову лінію. Дельта поділяється на дві частини: стару річкову і юну морську. Між ними — вал Жебріянського пасма. І, звичайно, в заповідник неодмінно потрібно навідатись ще раз — і знову відчутти себе піонером Нової землі.

В нижній течії Дунай утворює велику болотисту дельту довжиною в 75 км та шириною в 65 км. Вершина дельти знаходиться біля мису Ізмаїльський Чатал, де основне річище Дунаю розгалужується на Кілійське (назване за найближчим райцентром) та Тульчинське гирла.

Дирекція та основна база знаходяться в м. Вилкове.

Адміністративна структура та відомча приналежність: Заповідник має службу охорони природи, науковий та еколого-освітний підрозділи, господарчу частину. Заповідник підпорядкований Національній академії наук України.

2. Територія та історія створення

Загальна площа дельти Дунаю становить біля 5640 км², в тому числі 1200 км² припадає на українську частину. Дунайський біосферний заповідник, площею 50252,9 га, займає її приморську зону.

Дунайський біосферний заповідник почав своє існування як філія Чорноморського заповідника в 1973 році.

В 1981 році на базі Дунайської філії Чорноморського заповідника було створено заповідник «Дунайські плавні».

Дунайський біосферний заповідник створений Указом Президента України в 1998 році на базі природного заповідника «Дунайські плавні». До передбачених відповідним законом зон біосферного заповідника ввійшли:

- Вторинна (морська) дельта Кілійського рукава Дунаю (нижче м. Вилкове) — заповідна, буферна зони та зона антропогенних ландшафтів;
- Жебріянська гряда — зона антропогенних ландшафтів;
- Стенцівсько-Жебріянські плавні — зона регульованого заповідного режиму;
- Русловий острів Єрмаков — буферна зона та зона антропогенних ландшафтів;
- Територія прилеглого недіючого рибного господарства — зона антропогенних ландшафтів.

Рішенням ЮНЕСКО від 02.02.1999 Дунайський біосферний заповідник НАН України отримав міжнародний сертифікат біосферного резервату.^[1]

Дунайський біосферний заповідник має перспективу розширення на всі найцінніші водно-болотні угіддя Українського Придунав'я (верхів'я лиману Сасик, озеро Кугурлуй тощо), що передбачене відповідною Програмою розвитку заповідної справи в Україні на 2001-15 роки. Для цього названі території зарезервовані спеціальним Наказом Президента України.

Зональний поділ заповідника

3. Клімат

Клімат заповідника помірно континентальний з відносно короткою і теплою зимою та тривалим жарким літом. Зима найчастіше триває з середини грудня по першу декаду березня. Літо починається у першій декаді травня та триває до третьої декади вересня. Середньомісячна температура найспекотнішого місяця (липня) становить 23°C з абсолютним максимумом в 39°C. Середньомісячна температура січня коливається від -1°C до -5°C. Річна амплітуда середньодобових температур сягає 41,5°C, а абсолютна — 70°C. Тривалість сонячної радіації перевищує 2300 год./рік. Безморозний період триває до 200 діб, вегетаційний — до 235–245 днів.

Річна сума опадів коливається в діапазоні від 300 до 700 мм, і в середньому становить близько 400 мм. Випаровуваність звичайно в два рази перевищує кількість опадів і становить біля 800 мм/рік. Середньорічна температура води в дунайських руслах становить 12,7°C. Річкові води найбільш прогріті в липні-серпні, коли їх температура в середньому становить 24,1°C з максимумом в 27,6°C.

4. Рельєф, географія, гідрологія

Рельєф заповідника рівнинний, поверхня майже горизонтальна з невеликим підвищенням в північній частині. Найбільш високими природними елементами території є піщані дюни Жебріянської гряди,

приморські та прируслові гряди. За останні десятиріччя в результаті складування ґрунту від інтенсивних днопоглиблювальних робіт в північній частині дельти в районі порту Усть-Дунайськ виникли штучно підвищені рельєфні елементи.

В гідрологічному плані дунайська дельта має добре розвинену систему рукавів першого та другого порядків. При цьому міжруслові дельтові острови мають блюдцеподібну форму за рахунок підвищених прируслових (сформованих в результаті відкладів мулу в повеневий період на берегах водотоків) та приморських (виникли внаслідок хвильової активності моря із морського піску та твердого стоку ріки) природних позитивних елементів дельтового рельєфу.

Гідрологічний режим заповідних територій майже повністю зумовлений гідрологією Дунаю. Протягом року ріка приносить в гирлову область в середньому близько 203 км³ води. Значно більше половини цього об'єму припадає на Кілійський рукав, який живить заповідні угіддя. Рівень води в дельті значно змінюється по сезонам. Найбагатководніші місяці — квітень, травень і, частково, червень. Найменший стік припадає на вересень — жовтень. Підвищення фонового рівню Чорного моря, яке спостерігається в останні десятиріччя, поширилося і на дельту Дунаю. Так, за період з 1963 по 1992 роки він біля міста Вилкове (18 км від моря) зріс на 17 см.

На рівень води в дельті Дунаю значно впливають згінно-нагінні вітрові явища. В виключних випадках під їх впливом вода в дельті може підніматись на метр і навіть більше. При цьому підсолена морська вода в придонному шарі нерідко досягає м. Вилкове.

5. Ґрунтотворні породи та ґрунти

Первинна дельта Дунаю сформувалася в післяльодовиковий період із твердого стоку ріки на місці Давньодунайського лиману. Вторинна (морська) дельта Кілійського рукава, що знаходиться нижче м. Вилкове, в геологічному плані досить молода. Її вік становить тільки біля 400 років. Створена вона на морських мілинах головним чином відкладами твердого стоку ріки з домішками піску морського походження. Залишком давнього пасма морських дюн є сучасна піщана Жебріянська гряда.

Ґрунти дельти сформувалися на базі річкового алювію та морського піщаного субстрату в результаті дерново-лучного процесу в умовах сильного та тривалого зволоження. Для дельтових угідь найхарактерніші лучні, лучно-болотні, болотні ґрунти та солончаки. За механічним складом вони, переважно, важкосуглинисті та глинисті. На болотні ґрунти в дельті, природно, приходяться найбільші площі. Формуються вони практично на всіх занижених ділянках. Лучно-болотні ґрунти займають присхиліві ділянки прируслових гряд і формуються в умовах тривалого затоплення. Значні площі в дельті займають новоутворені відклади приморських кіс і прибережних смуг островів. Вони звичайно є бідними на гумус та відзначаються невеликою вологоємністю. На алювіальних відкладах заплави Дунаю сформувалися дернові ґрунти різних типів. Засолені ґрунти

представлені солончаками, в яких легкорозчинні солі розташовані на поверхні.

6. Характеристика природних комплексів

Вторинна (морська) дельта Кілійського рукава

Вторинна (морська) дельта Кілійського рукава Дунаю нижче м. Вилкове — найцінніша ділянка заповідника. Особливо велике природоохоронне значення має її передній край, де безперервно відбуваються інтенсивні процеси дельтоутворення. Серед усіх великих дельт середземноморського та чорноморського басейнів, вторинна дельта Кілійського рукава Дунаю найменше змінена людською діяльністю і природні процеси дельтоутворення виражені тут в максимальній мірі. Свідченням цих процесів є нові острови та коси, що постійно створюються у приморській зоні дельти.

В плані збереження біорізноманітності найбільше значення в цій ділянці заповідника має мозаїчна приморська смуга з прилеглими мілинами. Це найцінніші в природоохоронному плані угіддя усієї української частини дельти. Тут практично зосереджений основний як ресурсний, так і видовий потенціал заповідника. Своєрідними оазами біорізноманітності в дельті є розташовані вздовж водотоків прируслові заплавні ліси. Але майже суцільні очеретово-осокові зарості, якими представлені основні, віддалені від моря, площі дельтових островів в цьому плані значно бідніші.

Жебриянська гряда

Водяний горіх — рідкісний вид, занесений до Червоної книги України

На фоні плавнів ця територія заповідника значно відрізняється в рельєфі і являє собою потужні відклади піску з прошарками пилюватого піску. Рельєф цієї ділянки сильно диференційований на слобозадерновані піщані кучугури з відносною висотою до 4-х метрів та міжгривневі зниження. На жаль, основна частина пасма вкрита штучними різновіковими насадженнями сосни кримської. Але й в цих умовах Жебриянське пасмо ще зберігає значний природоохоронний потенціал, в першу чергу за рахунок рідкісних псамофітних природних комплексів. Цьому в значній мірі допомагає диференційованість рельєфу і інших екологічних факторів та їхня динамічність. Певну природоохоронну, екологічну та наукову цінність також мають екосистеми та їх сукцесії підростаючого різновікового соснового лісу. Так, наприклад, тут формується досить цікавий для регіону лісовий орнітокомплекс.

Стенцівсько-Жебриянівські плавні

Це досить цінний природний комплекс Дунайського біосферного заповідника. Попри те, що ця ділянка заплави повністю одамбована і її гідрологічний режим в значній мірі штучно регулюється, ще біля 10 років тому тут гніздилося до 50% деяких фонових водоплавних та біляводних птахів всієї української частини дельти Дунаю. Проте зараз екосистема плавнів сильно деградована, головним чином за рахунок значного накопичення в ній живих та відмерлих решток очерету та, в меншій мірі,

рогозу, які зайняли до 40% об'єму води в угідді і стали причиною багатьох екологічних та економічних проблем. Ця територія потребує невідкладних заходів по її екологічному відновленню.

Острів Єрмаків

Одамбування острова та невдало регульований гідрологічний режим зумовили помітне осушення та засолення значної частини цього угіддя. Це призвело до значних екологічних змін в його природних комплексах. Разом з тим, утворення на острові чималих ділянок з елементами степової рослинності зумовили появу тут досить рідкого на півдні України степового ентомокомплексу. Велике природоохоронне значення має острівний природний заплавний ліс, який ще в значній мірі зберігся в позадамбовому просторі. В зимовий період відкриті ділянки острова мають велике значення для зимівлі палеарктичних видів гусей, в першу чергу білолобого та червоноволої казарки.

Територія прилеглого недіючого рибного господарства

Ця ділянка включена в заповідник з перспективою її екологічного відновлення. В теперішній час лише незначна її частка використовується в господарських цілях в якості сільськогосподарських угідь. На основній площі спостерігаються вторинні сукцесії. Майбутнє цієї території залежить від багатьох факторів. З природоохоронної точки зору найдоцільнішим було б її відновлення в якості заплавних угідь.

7. Флора

Флора Дунайського біосферного заповідника нараховує близько 950 видів судинних рослин, які належать до 371 роду та 97 родин. Серед них значно переважають трав'янисті види (96,7%). Основне ядро видового складу рослин утворює літоральний флористичний комплекс. Найбільшим різноманіттям відрізняється флора Жебріянські піщаної гряди. Спектр провідних родин складають Айстрові, Злаки, Бобові, Осокові, Хрестоцвітні, Лободові, Гвоздичні, Губоцвітні, Гречкові, Зонтичні, Жовтецеві, Шорстколисті, на яких припадає більше половини всіх видів. Переважна більшість видів рослин заповідника належить до ентомофільної групи.

В екологічному аспекті у складі флори заповідника переважають мезофіти (23,3%), ксеромезофіти (21,0%), мезоксерофіти (17,0%) та гігрофіти (13,2%). Вони складають рослинність трав'яних боліт та болотистих лук, які займають в заповіднику найбільші площі.

У складі флори заповідника налічується 65 ендемічних видів чорноморсько-каспійського ендемічного комплексу. Вони відносяться до 44 родів та 21 родини. 16 видів рослин занесені до Червоної книги України. В заповіднику знаходяться найбільші в Україні зарості водяного горіха плаваючого та меч-трави болотної.

Значним числом представлені адвентивні види — 13,3%. Вони, головним чином, приурочені до меліорованих земель, а також в значній кількості трапляються на алювіальних ділянках приморських гряд.

Рослинність заповідника являє собою територіально цілісну, але генетично різномірну сукупність різних її типів: болотної, водної, лучної, галофітної, лісової та псамофітної. Провідним фактором, який визначає територіальний розподіл та співвідношення угруповань різних типів є гідрологічний режим та інтенсивність алювіального процесу.

Основним компонентом рослинного покриву біосферного заповідника є болотна рослинність, яка займає більше половини його території. Друге місце належить водній рослинності. Вона представлена невикоріненими вільноплаваючими, викоріненими зануреними, викоріненими з плаваючими листками та повітряноводними формами. Лучна рослинність займає рівнинні ділянки прируслових та заплавних гряд і представлена угрупованнями болотистих, засолених, справжніх та остепнених лук. Значні площі займає псамофітна рослинність. Основні її масиви приурочені до піщаних арен Жебріянської гряди.

Лісова рослинність заповідника є характерним елементом плавнів дельти Дунаю, хоч і не займає в ній значних площ. В її складі переважають різні види верб. Серед них найзвичайніші верба біла та верба ламка. Чагарникова рослинність, як і лісова є також характерним елементом дельти. Вона поділяється на чагарникову заплаву та чагарникову приморську. Найхарактернішим видом чагарникової приморської рослинності є обліпіха крушиновидна. Її зарості в заповіднику найбільші серед природних в Україні. Солонцева та солончакова рослинність не є характерним елементом плавнів Дунаю і представлена досить незначними площами.

Для території заповідника на сьогодні відомо 39 видів грибів, які належать до 21 роду. Це далеко не повний їх список, тому, що детальні мікологічні обстеження даної території практично не проводились.

8. Фауна

По кількості видів фауни дельта Дунаю є чи не найбагатшим місцем у сучасній Європі. Досить повно тваринний світ представлений і на території Дунайського біосферного заповідника.

*Рожеві пелікани в українській дельті Дунаю
Комахи*

Для заповідника відомо 1937 видів комах, серед яких 40 занесено до Європейського червоного списку та Червоної книги України. Причому,

згідно з оцінками експертів, це лише менше половини всіх видів комах, що реально мешкають на його території. Загальна кількість останніх оцінюється в 5,5 тисяч. Цікаво, що серед виявлених для заповідної території видів комах 7 є новими для науки.

Риби

Фауна риб заповідника нараховує 90 видів, які належать до 30 родин. При цьому в заповідних водах зустрічаються всі 7 видів риб із Європейського червоного списку. А серед 32 видів риб, занесених до Червоної книги України, тут мешкає 15. Серед них і білуга — найбільша серед риб, що мешкають в прісних водах. Особливу роль Дунай, в тому числі і заповідна акваторія, відіграють для збереження чорноморських стад прохідних осетрових риб. Серед всіх річок Чорноморського басейну тільки в Дунаї ще зберігся їх природний нерест. Промислові запаси основних видів річкових риб після широкомасштабного обвалування пойми в 1960-70-х роках, що призвело до втрати близько 30 тисяч га нерестилищ, значно скоротилися.

Земноводні та плазуни

Фауна земноводних заповідника та найближчих прилеглих територій нараховує 11 видів та 11 підвидів, які належать до 2 рядів, 6 родин і 6 родів.

Плазунів для заповідних територій відомо 5 видів та 6 підвидів, які належать до 2 рядів, 3 родин і 5 родів.

Серед земноводних найчисельнішими є озерна та їстівна жаби, звичайна квакша та дунайський тритон, а серед плазунів — болотна черепаха та звичайний вуж. Серед цієї групи тварин види, що занесені до Європейського червоного списку та Червоної книги України в заповіднику відсутні.

Птахи

Найчисельнішою та найважливішою як в природоохоронному, так і екологічному та економічному плані групою хребетних тварин заповідника є птахи. Тільки з 1983 року їх на теперішній території біосферного заповідника відмічено 257 видів, що становить біля 63% орнітофауни України. А всього в дельті Дунаю за весь час спостережень зареєстровано понад 320 видів птахів. Звичайно, зустрічі значної кількості з тих, що ще не відмічені на заповідній території досить ймовірні. Про далеко неповний існуючий список орнітофауни заповідника свідчить реєстрація на розташованому приблизно за 22 км в морі від його морського кордону острові Зміїному 236 видів птахів, не менше 20 з яких невідомі для заповідника.

Кіт лісовий (Felis silvestris)

З 5-и ділянок заповідника найбільше видове різноманіття птахів характерне для вторинної дельти Кілійського рукава — 220 видів. Далі в цьому ряду слідує Стенцівсько-Жебріянські плавні, Жебріянське пасмо, острів Єрмаків та територія ставкового господарства.

Серед зареєстрованих на заповідній території 257 видів птахів 44 (17,1 %) занесено до Європейського червоного списку та Червоної книги України. Найбільша їх кількість трапляється у вторинній дельті Кілійського рукава Дунаю — 37. Дещо менше — 35 — відомі для Стенцівсько-Жебріянських плавнів, 28 — для Жебріянської гряди, 25 — острова Єрмаков та зовсім незначна кількість для ставкового господарства.

Серед колоніальних птахів територія Дунайського біосферного заповідника найвагоміша для малого баклана — до 700 пар, що становить біля 6% світової популяції виду, та косаря — до 360 пар. Досить численні в заповіднику великий баклан, сіра, руда, мала та велика білі чаплі, квак, річковий та рябодзьобий крячки; також в заповіднику нерідкі кормові зграї рожевого пелікану, що налічують до кількох сотень птахів (в останні роки відмічені поодинокі спроби гніздування цього птаха на території заповідника). Трапляється і кучерявий пелікан — його єдине в межах України місце гніздування розташоване в південній частині озера Кугурлуй (вище по Дунаю відносно заповідника) і є преспективним районом для приєднання до заповідної території.

З рідкісних видів хижих птахів в заповіднику багато років гніздиться орлан-білохвіст.

Ссавці

Ссавці в заповіднику представлені 42 видами. Серед них 6 (14,3 %) занесено до Європейського червоного списку та 13 (31,0 %) — до Червоної книги України. Для деяких з них — таких як норка європейська та кіт лісовий дунайські дельтові угіддя є дуже важливими для їх виживання в європейському масштабі. Окремі види ссавців на заповідній території мають певне мисливське та промислове значення (цит!). Їх раціональна

експлуатація доцільна в відповідних зонах заповідника. Це, в першу чергу, ондатра та свиня дика.

9. Стан охорони біорізноманіття

У 2000 р. міністром транспорту України Г. Кирпою було розпочато компанію за будівництво в заповідній зоні Дунайського біосферного заповідника (гирло Бистре) судноплавного каналу, що порушувало Закон «Про природно-заповідний фонд України»^[2]. Незважаючи на опір громадськості та Національної Академії наук України, 2 лютого 2004 р. Президент України Л. Кучма підписав Указ № 117/2004, яким було дозволено будувати судноплавний канал по гирлу Бистре, а саму заповідну зону біосферного заповідника було скорочено з 22552 га до 14904 га^[3].

У даний час в заповідній зоні біосферного заповідника Положенням про Дунайський біосферний заповідник дозволений промисловий лов риби, що грубо порушує закон і негативно позначається на розмноженні птахів, адже лов риби відбувається круглий рік, у тому числі і навесні^{[3][2]}. Крім цього, в сітки рибалок потрапляють рідкісні види птахів, а також болотяна черепаха, охоронювані Червоною книгою або Бернською конвенцією. Всього за сезон в заповідній зоні дозволено ставити 224 мережі і 1500 вентерів, для чого залучається 300 рибалок (які живуть у заповідній зоні на 3 рибальських станах), а також 144 човни^[3]. Хоча на практиці ці цифри явно не дотримуються. Всього за лімітами в заповіднику ловиться близько 500 тонн риби на рік^[3].

У незаповідних зонах біосферного заповідника здійснюється активне комерційне викошування очерету, що також негативно впливає на розмноження низки птахів і ссавців^[3].

У 2008–2012 рр. Держекоінспекцією в заповіднику було виявлено наступні порушення: браконьєрський лов риби, незаконне проведення меліоративних робіт, самовільний забір води, незаконний заїзд автотранспорту, випас худоби, підпалювання очерету^[3].

10. Основні види діяльності

Адміністрація ДБЗ здійснює управління територією заповідника згідно «Положення про Дунайський біосферний заповідник», яке затверджене наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 22 жовтня 2008 року № 538. Діяльність ДБЗ здійснюється також відповідно до Статуту заповідника. Зараз підготовлена нова редакція Статуту ДБЗ з урахуванням змін, які відбулися після моменту створення біосферного заповідника та відповідають результатам землепорядних робіт, виконаних під час розробки Проекту організації території ДБЗ в 2009 році і затвердженого в 2010 році.

У заповіднику працює 51 співробітник. Структура установи відповідає рішенням головних завдань, а саме: діють науковий відділ, відділ охорони та раціонального природокористування заповідника і сектор екологічної освіти і туризму. При ДБЗ працює Інформаційно-туристичний центр (ІТЦ).

Дунайський біосферний заповідник створений з метою збереження в природному стані найбільш типових і унікальних природних комплексів у дельті річки Дунай, водно-болотних угідь міжнародного значення, інших цінних природних комплексів Українського Придунав'я, здійснення фонового екологічного моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під впливом природних та антропогенних чинників, здійснення міжнародного співробітництва, екологічної освіти та організації екологічно збалансованого природокористування.

Основними завданнями заповідника є:

- Проведення фундаментальних і прикладних досліджень у сфері охорони навколишнього природного середовища та заповідної справи;
- Розробка та впровадження стратегії і тактик охорони природних комплексів, екологічно збалансоване використання природних ресурсів з урахуванням існуючих традицій природокористування та на основі відповідних угод з природокористувачами, а також удосконалення заповідного режиму на основі наукових даних;
- Здійснення екологічної освіти, природоохоронної пропаганди з метою залучення уваги громадськості до проблем ДБЗ та охорони природи в регіоні;
- Вивчення змін природних комплексів під впливом антропогенних факторів та впровадження заходів, які стримують їх антропогенну трансформацію;
- Забезпечення розвитку міжнародного співробітництва в рамках програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера».

Науковими співробітниками Дунайського біосферного заповідника ведеться моніторинг змін всій території Кілійської дельти Дунаю і особливо її морського узбережжя, вивчається сучасний стан флори, орнітофауни, теріофауни, іхтіофауни, гідрофауни, герпето- і батрахофауни. Здійснюється моніторинг кліматичних і гідрологічних показників та експрес-аналіз дунайської води. Головним завданням наукової групи є ведення «Літопису природи» заповідника та суміжних з ним територій. Щорічно наукова група готує «Літопис природи» заповідника. В архіві заповідника томи зберігаються з 1981 року.

Наукова група виконує важливу роботу за державних фундаментальних та прикладних тем.

Крім перерахованих державних тим, що фінансуються НАНУ, наукові співробітники заповідника вже протягом ряду років виконують моніторингові роботи стану біоти і абіотичних компонентів екосистем дельти Дунаю та узмор'я з оцінки впливу експлуатації ГСХ «Дунай - Чорне море» через гирло Бистре.

Література

❖ Енциклопедія українознавства. У 10-х томах. / Головний редактор Володимир Кубійович. — Париж, Нью-Йорк: «Молоде життя»-«НТШ»; 1954—1989, 1993—2000.

❖ Українська радянська енциклопедія. В 12-ти томах / За ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К.: Гол. редакція УРЕ, 1974-1985.

❖ *Малий словник історії України* / Відповідальний редактор Валерій Смолій. — К.: Либідь, 1997

- Веб-сайт Дунайського Біосферного заповідника
- WWF
- Дунайський біосферний заповідник. Путівник.

Карпатський біосферний заповідник **Теоретичний матеріал**

1. Загальні дані та історія створення.

Карпатська гірська система, поряд з Альпами та Балканами, характеризується найбільшою біологічною різноманітністю на європейському континенті. В Українській частині Карпат інтенсивне природокористування розпочалось пізніше, ніж в Західних Карпатах. Завдяки цьому тут на значних площах збереглися ділянки дикої природи, зокрема унікальні праліси. Питання про їх охорону постало ще на початку ХХ століття, коли було створено кілька лісових резерватів в Чорногорі та Марамороських Альпах для збереження і відновлення зникаючих представників флори та фауни. Особливо активізувалася робота вчених щодо територіальної охорони природи Українських Карпат після другої світової війни. Вже в 1949 році на північних схилах Чорногірського хребта був виділений цінний лісовий масив площею 3,9 тис. га, який в 1955 році оголошено заповідним. Велика увага питанням територіальної охорони природи приділялась і на Закарпатті. В 1958 році на південних схилах гірського масиву Красної, в басейнах Великої і Малої Угольки, створений Угольський лісовий заказник площею 4600 га, а в 1969 році в басейні Лужанки - Широколужанський флористичний заказник площею 5644 га. Таким чином були створені всі необхідні передумови для організації біогеографічно репрезентативного заповідника в регіоні Українських Карпат.

В 1968 році уряд України для збереження унікальних гірських ландшафтів прийняв Постанову про організацію Карпатського заповідника на площі 12,6 тис. га. За тридцятирічну історію існування його територія неодноразово збільшувалася. На сьогодні майже 2,5 відсотки території регіону знаходиться під охороною заповідника, що з 1992 року входить до міжнародної мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО. У складі Карпатського біосферного заповідника (КБЗ), загальна площа якого складає 53630 гектарів, налічується шість відокремлених масивів, а також ботанічні заказники державного значення "Чорна Гора" і "Юлівська Гора". Заповідні масиви розміщуються на висотах від 180 до 2061 м.н.р.м. в західному, центральному і східному секторах Українських Карпат. Така територіальна структура КБЗ практично повністю репрезентує ландшафтне та біогеографічне різноманіття Східних Карпат. Тут представлені мало порушені та практично незачеплені людською діяльністю передгірні діброви, гірські букові, мішані та смерекові ліси, субальпійські та альпійські луки з сосново-вільховим криволіссям і скельно-лишайниковими ландшафтами. Майже 90% території заповідника вкрито лісами - переважно пралісами. В заповіднику охороняється понад тисячу видів вищих судинних рослин, 64 види ссавців, 173 види птахів, 9 видів плазунів, 13 видів земноводних, 23 види риб, понад 10000 видів безхребетних тварин. Тут представлені найкраще збережені карпатські екосистеми, які служать сховищами для багатьох рідкісних і зникаючих видів рослин і тварин. В заповіднику відмічено 64 види рослин і 72 види тварин,

занесених до Червоної книги МСОП і України, а також до Європейського Червоного списку.

2. Основні напрямки діяльності.

Карпатський біосферний заповідник є природоохоронною науково-дослідною установою міжнародного значення. Науковий колектив заповідника приділяє значну увагу розробці екологічних засад збереження природних екосистем і методів управління ними в Карпатському регіоні. За результатами проведених досліджень випущено десятки томів Літопису природи, декілька монографій та сотні інших наукових публікацій. Поряд з цим, заповідник є полігоном для екологічних досліджень багатьох сторонніх науково-дослідних установ. На його базі проводяться наукові конференції, семінари та симпозіуми. Тут проходять наукову практику і підвищують кваліфікацію студенти та спеціалісти в галузі біології, лісового господарства, охорони природи, заповідної справи тощо.

В заповіднику налагоджено екологічний моніторинг, тобто проводиться багаторічне безперервне стеження за станом екосистем і ходом природних процесів у них. У різних природно-кліматичних зонах створена система стаціонарних моніторингових ділянок, розгорнута сітка постійних пробних площ, фенологічних, метеорологічних та гідрологічних постів, постійних облікових маршрутів.

Територіально заповідник поділено на функціональні зони: заповідну, буферну, регульованого заповідного режиму та антропогенних ландшафтів, які відрізняються, в першу чергу, режимами природокористування. Функціональне зонування території заповідника сприяє поєднанню завдань охорони природи з інтересами місцевого населення. В зоні антропогенних ландшафтів проводяться комплексні заходи, спрямовані на покращення як екологічних, так і економічних засад природокористування в регіоні розташування біосферного заповідника.

В заповіднику значна увага приділяється екологічній освіті та вихованню населення. Для цього в центральній садибі в місті Рахові створено музей екології Карпат, видається Всеукраїнський екологічний науково-популярний журнал "Зелені Карпати", створена мережа інформаційних центрів, екологічних науково-пізнавальних стежок. Природа заповідника та його діяльність відображається в численних науково-популярних відео- та кінофільмах, книгах, буклетах, листівках, конвертах, значках тощо.

Карпатський біосферний заповідник є членом міжнародної Карпатської асоціації заповідників та національних парків, і підтримує тісні контакти з природоохоронними установами Польщі, Румунії, Словаччини, Угорщини, Чехії та Швейцарії.

3. Перспективи розвитку

Українські Карпати володіють значним курортно-рекреаційним потенціалом. Всупереч цьому, сучасна господарсько-виробнича орієнтація регіону полягає в екстенсивному використанні місцевих ресурсів. Розроблена

науково обґрунтована модель сталого розвитку гірських районів передбачає екологічно зорієнтовану переорієнтацію економіки Українських Карпат на розвиток туристично–рекреаційної індустрії. В усьому світі розумної альтернативи туризму і рекреації в гірських регіонах не існує.

В останні десятиліття у всьому світі активно розвивається і пропагується екологічний туризм. В Карпатському заповіднику, завдяки природним особливостям, а також функціональному зонуванню території, представлені найкращі умови саме для розвитку цього напрямку рекреації.

В цьому контексті, перспективним напрямком подальшого розвитку Карпатського біосферного заповідника повинно стати, поряд з охороною та вивченням унікальних природних екосистем, використання потужного рекреаційного потенціалу.

4. Заповідні масиви Карпатського біосферного заповідника

- Чорногірський заповідний масив
- Свидовецький заповідний масив
- Марамороський заповідний масив
- Кузійський заповідний масив
- Угольсько-Широколужанський заповідний масив
- Заповідний масив «Долина нарцисів»
- Ботанічний заказник «Чорна Гора»
- Ботанічний заказник «Юлівська Гора»

5. Стан охорони біорізноманіття

Указом Президента В. Ющенка від 14 січня 2010 р. **Карпатський біосферний заповідник** повинен був бути розширений, однак Указ не виконаний. У заповіднику Проектом організації території дозволено розчищення русел гірських річок і потоків у заповідній зоні протяжністю 319 км, що є порушенням закону. У серпні 2007 р. журнал «Україна за кермом» організував заїзд автомобілів на гору Говерла по території Карпатського заповідника та Карпатського національного парку, що було грубим порушенням закону.

У 2013 р. в Карпатському біосферному заповіднику було вирубано 434 га лісу.

Постійним місцем порушення природоохоронного законодавства є філія заповідника «Долина нарцисів». У травні, коли там квітнуть нарциси, тисячі екскурсантів заходять в «Долину», топчуть їх, рвуть нарциси. Заповідник не має змоги зупинити цей потік порушників.

Чорноморський біосферний заповідник Теоретичний матеріал

Це найбільший за площею заповідник України. Він є природним еталоном водно-болотних угідь північного узбережжя Чорного моря...

1. Загальні дані.

Чорноморський біосферний заповідник простирається уздовж північного узбережжя Чорного моря від південного берега Дніпро-Бузького лиману до східного берега Тендрівської затоки. За адміністративним розподілом територія заповідника відноситься до Голопристанського району Херсонської області й, частково, до Очаківського району Миколаївської області.

2. Історія створення та територія.

Заповідник був заснований 14 липня 1927 року Декретом Ради Народних Комісарів УРСР № 172 як складова частина Надморського заповідника, у 1933 році став самостійною природоохоронною і науково-дослідною установою. В 1985 році Чорноморський біосферний заповідник одержав сертифікат ЮНЕСКО й увійшов у Міжнародну мережу біосферних резерватів.

Як біосферний заповідник затверджений Указом Президента України від 26 листопада 1993 р. № 563. Сесією Координаційної Ради з програми ЮНЕСКО "Людина та біосфера" заповідник включений до міжнародної мережі біосферних резерватів, відповідний сертифікат видано у 1998 році.

Чорноморський біосферний заповідник є природним еталоном водно-болотних угідь північного узбережжя Чорного моря, які відіграють важливу гідрологічну, біологічну й екологічну роль у функціонуванні прибережної системи.

До території заповідника входять Тендрівська та Ягорлицька затоки Чорного моря, острови, розташовані в цих затоках, а також 6 материкових ділянок: Волижин ліс, Солонозерна, Івано-Рибальчанська, Ягорлицький Кут, Потіївська та Потіївська Стрілка.

Сучасна територія заповідника складає 109254,8 га, в т.ч. 90134,9 га — заповідна зона, 18620 га — буферна зона. Навколо заповідних ділянок існують охоронні зони загальною площею 8013,8 га. Територія охоронних зон не входить до складу заповідника, але вона знаходиться під його контролем. На цій території встановлені певні режимні обмеження щодо її використання.

До складу заповідника входять материкові ділянки, понад 20 середніх і малих островів, дві морські затоки — Тендрівська та Ягорлицька. Загальна площа суші складає 14819,8 га, акваторій — 94435,0 га

До складу заповідника входить у т.ч. 6 материкових ділянок: Волижин ліс, Солонозерна, Івано-Рибальчанська на Кінбурнському півострові, ділянки приморського степу Ягорлицький Кут, Потіївська та Потіївська Стрілка; і понад 20 островів материкового й акумулятивного походження: Бабин, Смалений, Орлів, Тендра, Єгипетські, Кінські, Довгий, Круглий.

Берегові лінії ЧБЗ мають загальну довжину 489 км. Природно-територіальні й природно-аквальні комплекси заповідника є природними, типовими й репрезентативними для регіону.

3. Основні види діяльності

Заповідник має статус науково-дослідної установи. Охорона й збереження природних комплексів Чорноморського біосферного заповідника здійснюється на підставі досліджень наукового відділу заповідника. Для здійснення основних завдань у складі заповідника є служба державної охорони. З метою поширення екологічних знань при заповіднику функціонує відділ еколого-освітньої роботи, а також відкритий для вільного відвідування Музей природи.

У заповіднику працюють 73 чоловіка, з яких у науковому підрозділі - 7, у службі охорони - 26 осіб.

Заповідник створений для охорони гніздових і перелітних птахів, а також ландшафтів типчакково-полинових причорноморських степів і солончаків.

Територія заповідника репрезентує різноманіття природних умов степового півдня України. Нині Чорноморський біосферний заповідник

практично став головним центром, де охороняються найбільш багаті та повночленні природні комплекси рослинного світу крайнього півдня, які зараз збереглися тільки на заповідних територіях.

На його території вже виявлено 926 видів природної флори, серед них - понад 700 видів судинних рослин, 90 - лишайників, 61 вид мохів, 87 видів шапкових грибів та 91 вид фітотрофних грибів-паразитів. І це далеко не всі види, оскільки водорості та гриби тут повністю ще не досліджені.

Заповідник - науково-дослідна установа та центр екологічної освіти в регіоні. Рекреаційна діяльність в межах заповідника не здійснюється.

4. Характеристика природних комплексів, клімату і рельєфу.

Чорноморський біосферний заповідник - найбільший в Україні заповідник, територія якого складається з кількох ділянок, що репрезентують різні ландшафти приморського півдня України: азонльний лісостеповий, азонльний піщано-степовий, зонльний пустельно-степовий, приморський солончаковий.

За фізико-географічним районуванням територія заповідника відноситься до Причорноморсько-Приазовського південностепового краю Південностепової підзони Степової зони. Рослинність репрезентує Цюрупинсько-Скадовський округ Приазовсько-Чорноморської степової підпровінції Причорноморської степової провінції Європейсько-Азіатської степової області.

Рельєф заповідника рівнинний, з численними зниженнями уздовж моря. Незначні підвищення слабо хвилясті. Для морського узбережжя є характерним літоральний вал з піску та черепашок. Піщані арени являють собою чергування бугрів 3-5 м заввишки із западинами. Піски підстеляються вапняками. Арени і приморські піски - відносно молоді і дуже динамічні структури. Різноманітність їх тваринного і рослинного світу, високий ендемізм, геоморфологічна та ландшафтна унікальність висувають їх у раритети європейського рівня.

Клімат заповідника помірно континентальний, з жарким і посушливим літом та м'якою, з відлигами і нестійким сніговим покривом, зимою. Узимку і особливо рано навесні дують сильні вітри. Середня температура січня становить -2°C , липня - $+24^{\circ}\text{C}$, середня кількість опадів - близько 320 мм на рік.

Заповідник представляє собою цілісну систему, яка поєднує надзвичайно різноманітні приморські, прирічкові, аренні та материкові природні комплекси із лісовою, лучною, болотною, водною, степовою та галофітною рослинністю і відповідним їм різноманіттям комплексів тварин. Ценотична різноманітність представлена: лісами, у яких відмічено 22 асоціації, що входять до 4-х формацій, чагарниками - відповідно 5 асоціацій і 2 формації, степами - 29 і 8, луками - 28 і 7, прибережно-водною і водною рослинністю - 11 і 1, солончаками - 23 і 8. До Зеленої книги України занесено 11 степових та лісових асоціацій, які відносяться до 3-х формацій.

На лісостепових ділянках - Івано-Рибальчанській (3104 га), Соленоозерній (2293 га) і Волижин ліс (203 га) - охороняються рідкісні природні комплекси нижньодніпровських пісків, представлені мозаїкою піщаних степів, лук та невеликих гайків (колків) з дуба звичайного, ендемічної берези дніпровської, груші звичайної, заростей степових чагарників, а також болотної і солончакової рослинності навколо озер і заток.

Реліктові лісові колки є залишками давньої Гілеї - лісового краю пониззя Дніпра, описаної у V ст. до н. е. Геродотом. Справжньою перлиною заповідника є Тендрівська коса, яка вузькою смугою пісків простягнулася на 80 км. Давні греки називали її Ахіллесовим шляхом. У ті часи на ній стояв храм, присвячений Ахіллесу. На косі зростають багато ендемічних видів, у тому числі видів з вузьким ареалом. Вони ніде більше у світі не зустрічаються і тому занесені до Червоної книги України та Європейського червоного списку видів, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі. До таких видів відносяться люцерни тендрівська і морська, перлівка золотолускова та інші.

Зональні типчаково-полинові пустельні приморські степи поширені на ділянках Потіївська (1064 га) і Ягорлицький Кут (840 га). Тут степові ділянки межують з великими ділянками приморських солончаків, що займають плоскі пониження із засоленими ґрунтами.

На заповідних ділянках можна зустріти типових мешканців більшості природних комплексів півдня України: піщаних та спустошених степів, лісових, лугових, прибережно-водних і солончакових сполучень, прісних і солоних водоймищ, шельфової зони моря.

У заповіднику зберігається п'ять основних типів природних комплексів: реліктовий азонльний піщаний лісостеп (3 ділянки, 5600 га), зональний варіант приморського галофітного степу (2 ділянки, 6705 га, у тому числі цільний масив 5550 га), острівні комплекси з колоніальними

поселеннями водоплавних і близьководних птахів, природно-аквальні комплекси мілководних морських заток (66928 га), а також природні комплекси прибережних смуг (літоральні), загальною протяжністю до 500 км.

5. Флора

На його території вже виявлено 926 видів природної флори, серед них - понад 700 видів судинних рослин, 90 - лишайників, 61 вид мохів, 87 видів шапкових грибів та 91 вид фітотрофних грибів-паразитів. І це далеко не всі види, оскільки водорості та гриби тут повністю ще не досліджені.

На території заповідника зустрічається близько 60 видів ендемічних рослин, як вузьколокальних ендемів (береза дніпровська, ковила дніпровська, жовтозілля дніпровське, козельці дніпровські, чебрець дніпровський, астрагал дніпровський тощо), так і більш широкоареальних ендемів - представників самофітно-степових, галофітних та лучних комплексів (ковила Лессінга, тюльпан Шренка, волошка короткоголова, піщанка Зоза, сон чорніючий, холодок прибережний, зозулинець болотний, запашний розмальований та салеповий і ін.). В Червону книгу України та Європейський Червоний список занесено 41 вид рослин.

6. Фауна

Фауна заповідника нараховує близько 3500 видів. З них найбільш різноманітні комахи, яких тут відомо близько 2200 видів, павукоподібні — 168 видів, та молюски — 65 видів. Хребетні тварини представлені 462 видами, з яких найбільше різноманітних птахів — їх відмічено 309 видів. Фауна плазунів налічує 9 видів і є однією з найрізноманітніших серед заповідників України. За всі роки спостережень у морських водах заповідника виявлено 83 види риб, або близько 50 % видового складу іхтіофауни Чорного моря. Наземна фауна ссавців нараховує 50, а морська — 3 види.

Заповідник відіграє особливу роль у збереженні рідкісних видів птахів. У його межах гніздяться такі рідкісні види, як кулик-сорока, морський зуйок, гага звичайна, ходуличник, крохаль довгоносий, реготун чорноголовий, орлан-білохвіст, дрохва, пелікан рожевий та інші. Загалом на території заповідника гніздяться 110 видів птахів, а решта зустрічаються під час зимівлі та перельотів. Загальна кількість птахів, що зимують у Тендрівській та Ягорлицькій затоках, становить понад 120 тис. особин. У зв'язку з великою природоохоронною та науковою цінністю, акваторії цих заток мають статус водно-болотних угідь з міжнародним значенням, головним чином, як місця оселення водоплавних птахів. Найважливішим для птахів є прибережно-острівний комплекс, на якому зареєстровано 125 видів водно-болотних птахів і де зосереджується до 60-70 % загальної кількості морських птахів півдня України. Заповідник є базовим місцем гніздування мартина чорноголового в Європі. Орнітокомплекс лісостепових ділянок налічує 100–120 видів, з яких тут гніздяться 40; ще 60 використовують ці місця як кормові біотопи і місця відпочинку. У приморському степу зустрічається до 180 видів птахів.

Загалом на території заповідника мешкають 29 видів тварин, занесених до Європейського червоного списку, та 124 види, занесених до Червоної книги України. У межах заповідних акваторій трапляються рідкісні нині морські ссавці: афаліна чорноморська, білобочка чорноморська та тюлень-монах середземноморський.

Заповідник має статус науково-дослідної установи. Охорона й збереження природних комплексів Чорноморського біосферного заповідника здійснюється на підставі досліджень наукового відділу заповідника. Для здійснення основних завдань у складі заповідника є служба державної охорони. З метою поширення екологічних знань при заповіднику функціонує відділ еколого-освітньої роботи, а також відкритий для вільного відвідування Музей природи.

7. Стан охорони біорізноманіття

Заповідник є одним із найбільш неблагополучних в Україні у плані браконьєрства, причому бригадами браконьєрів керували директор заповідника та його заступники^{[1][2][3]}. Влітку 2011 р. на браконьєрстві було затримано все керівництво заповідника, у якого було вилучення понад 250 кг креветки, 60 кг кефалі, 30 сіток, 22 вентера, велика кількість валюти.

До 2013 р. Положення про заповідник незаконно дозволяло проводити промисловий лов риби в заповідній зоні біосферного заповідника. Після звернення громадських екологічних організацій до Генеральної прокуратури України, цей незаконний пункт був вилучений. Серйозним чинником порушення заповідного режиму є навчання військових, які нерідко проводяться незаконно на заповідній території, а також наявність пасік в заповідній зоні і великої кількості сміття, принесеного морем.

Література:

- Енциклопедія українознавства. У 10-х томах. / Головний редактор Володимир Кубійович. — Париж, Нью-Йорк: «Молоде життя»-«НТШ»; 1954—1989, 1993—2000.

- Михайлик Андрій Чорноморський біосферний заповідник 1998
- Україна інкогніта

Ресурси Інтернету

- Електронний ресурс: Заповідник на сайті НАН України
- Веб-сайт заповідника — <http://bsbr.ks.ua/>
- <http://7chudes.in.ua>
- Борейко В. Е., Паламарчук А. О. Заповедники Украины без гламура. Мониторинг нарушений заповедного режима 2003–2013. / Мат. независимого расследования. — К.: КЭКЦ, 2014. — 128 с.
- Карта браконьєрской «малины» в Черноморском биосферном заповеднике // Зеркало недели. — 2007. — 23 августа.

Черноморский биосферный заповедник. Задержан директор и его замы // ПК. — 2011. — 14 июля.

Державний історико-культурний заповідник „Буша” Теоретичний матеріал

1. Загальні дані.

Державний історико-культурний заповідник „Буша” в селі Буша Ямпільського району Вінницької області створено за ініціативою місцевих органів влади згідно постанови Кабінету Міністрів України від 13.08.2000 р. № 1275 „Про Державний історико-культурний заповідник „Буша” у Вінницькій області” та розпорядження обласної державної адміністрації від 12.10.2000 р. „Про Державний історико-культурний заповідник „Буша” Ямпільського р-ну Вінницької області”.

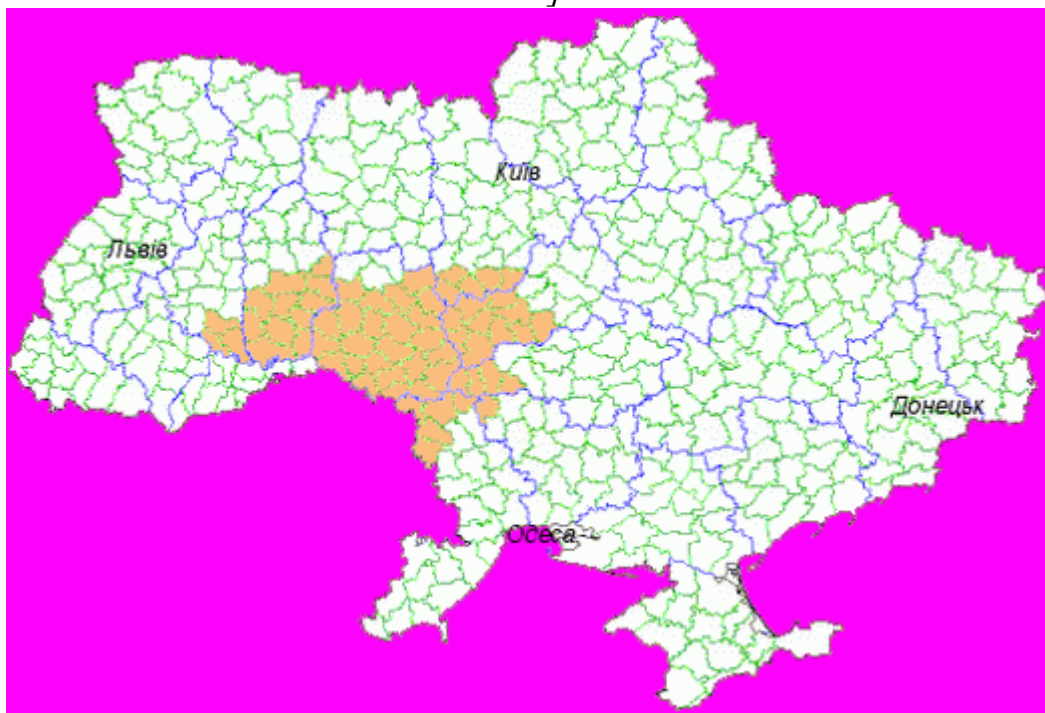
Створений історико-культурний заповідник з метою збереження пам’яток архітектури, археології та історії. Постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 р. № 1761 комплекс пам’яток історико-культурного заповідника „Буша” було визнано пам’яткою національного значення.

2. Історія створення.

Поділля на карті України.

Воєводства Правобережної України 16 ст. Спрощена схема, основана на карті М.Г.Крикуна [Крикун Н.Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в 15 – 18 вв. : границы воєводств в свете источников. – К. : 1992 г. – 150 с.]

Брацлавське воєводство в 2 пол.18 ст. Спрощена схема, основана на карті М.Г.Крикуна [Крикун Н.Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в 15 – 18 вв. : границы воєводств в свете источников. – К. : 1992 г. – 150 с.].

Пам'ятка була відкрита у 1883 році київським професором Володимиром Антоновичем і стала найбільш таємничою пам'яткою Буші.. Вона знаходиться недалеко від села, на правому березі річки Вушанки у вузький скельній розколіні. На східній стіні скелі висічено дивний рельєф, розміром близько 3х2 м.

На скельному рельєфі зображено: безлисте дерево, на одній з гілок якого сидить півень. Під деревом навколішки стоїть людина з молебно-піднятими догори руками. За нею, на підвищенні, стоїть олень. Центральне місце, між рогами тварини і гілками дерева, займає рамка з слідами напису, який зараз розібрати практично неможливо, лише на фотографіях 1883 року ледь читаються початкові частини слів "АЗМ ЕСМЪ МІРОБОГ... ЖЕРЕЦЬ ОЛЕГОВ".

Цей рельєф — єдиний подібного роду на території України. Антонович зазначав, що ця пам'ятка "представляет редчайший тип рисунка не только у нас, но и в европейской археологии..."

Більше ста років між дослідниками точиться дискусія і про зміст сюжету рельєфного зображення, і про час виникнення пам'ятки. Частина науковців I відносять рельєф до пам'яток дохристиянської доби, інші вважають його пам'яткою мистецтва та історії пізнього середньовіччя.

Археологічні дослідження 1985-1987 років тільки додали запеклості цим спорам: були відкриті сліди, які відносять до часу черняхівської культури II-V ст. н.е.; залишки культурного слою слов'янських стоянок VI-VIII ст. н.е.; предмети епохи Київської Русі (IX-XIII ст.). Чи молилися тут і приносили жертви богам ранні слов'яни у VI-VIII ст. н.е. (але біля рельєфу і в його околицях поки не знайдено яких-небудь слідів виконання релігійних культів), чи рельєф з'явився пізніше у епоху середньовіччя – й досі достовірно не встановлено.

Видомо, що наскельні рельєфи взагалі не характерні для Євр'опи: їх лише два: знаменитий «Мадарський вершник» в Болгарії, що зазвичай датується VIII століттям, і Бушанський рельєф. Деякі дослідники знаходять зв'язок останнього з Болгарією, посилаючись на мініатюру в болгарському Псалтирі XIV ст., де зображений майже схожий сюжет, який ілюструє рядки псалма «Як лань прагне до водних потоків, так прагне душа моя до тебе, Боже».

На користь більш пізньої датировки свідчить і тот факт, що з часу відкриття В. Б. Антоновичем в 1883 р. рельєф сильно вивітрився. Швидке вивітрування говорить про те, що рельєф просто не міг би зберегтися з дохристиянських часів. Тому здається більш вірогідним, що пам'ятка створена порівняно недавно — в XV-XVII ст.

Колись над скельним зображенням був споруджений дах, про що свідчать два похилених пази, видовбані у верхній частині кам'яної стіни по всьому основному периметру приміщення. Ці перекриття відновлювалися та ремонтувалися у більш пізній час і згоріли під час пожежі у 1654 році, з цього часу відійшов у небуття і сам храм.

В основному приміщенні скельного храму збереглися написи польською мовою. Одна з них: «Ця печера відкрита Ромуальдом Остоєю Овсяним р 1824».

На торцевій стороні кутнього скельного блоку, поблизу рельєфу, вибито схематичне зображення всевидячого ока – трикутник з крапкою посередині, а нижче написано у два рядки: "...в пам'ять про 3 червня 1524 року".

Під написом - зображення хреста з монограмою. Обидва польські написи за палеографією подібні і відносяться до початку XIX ст.

Дата 1524 р. до кінця не з'ясована. Можливо вона пов'язана з датою заснування ордену Театинців, монастир яких міг існувати в цих краях з 1524 р, а можливо з одним із спустошливих татарських набігів ?

Крім основного приміщення з рельєфом, археологами були відкриті рештки двох інших приміщень скельного храму з латинським написом. Очевидно ці приміщення у XVI-XVII ст. використовувались під келії. Два написи латинською мовою з'явилися, ймовірно, у XVI ст. В них йдеться про звернення одного з ченців до Ісуса Христа.

Історія скельного храму - незвичайної пам'ятки культури, та історія Буші - це таємнича сторінка в історії України, яка була і зостається хвилюючою загадкою, яка так і не була розгадана до кінця.

3. Територія державного історико-культурного заповідника „Буша”

Всі пам'ятки комплексу „Буша” об'єднані спільною територією. Це 8 об'єктів – 4 пам'ятки археології від III тис. до н. е. до XII ст. н. е., залишки фортеці та підземних ходів XVI-XVII ст., що увійшла в історію як один з форпостів боротьби українського народу за незалежність, міська ратуша XVI ст. (розташована на території приватної садиби), дохристиянський та християнський скельний храм V–XVI ст. н. е. з унікальними художніми рельєфами, кладовище XVIII-XIX ст.

На території заповідника також розташований парк історичної скульптури, де щорічно проводяться міжнародні пленери скульпторів-каменотесів, та три музеї: археології, етнографії, оборни Буші.

• Скельний храм

Вхід до храму зі сторони Гайдамацького яру.

Майже 6 000 років існує життя на території мальовничого села Буші, що розташоване в долині злиття 3-х річок: Мурафи, Бушанки і Сухої Бушанки в Ямпільському районі на Вінниччині. Про це свідчать археологічні знахідки, датовані ще IV – III тисячоліттям до н.е.

Згідно висновків дослідників на території заповідника і в його околицях налічується більше десятка археологічних пам'яток. Вже починаючи з доби давнього кам'яного віку в районі Буші проживали люди, що займались збиральництвом та полюванням. У безпосередній близькості до Буші археологи відкрили залишки стоянок пізнього палеоліту (40-13 тис. років тому). Найбільш розповсюдженими в околицях пам'ятками є поселення трипільської культури IV-III тис. до н. е. Важливим і цінним є те, що на місці між двох річок – Мурафи і Бушанки трипільська культура існувала впродовж

трьох її основних періодів. У матеріалах трипільських поселень простежується своєрідний розвиток духовної культури населення IV-III тисячоліть до н.е. Зародження і розвиток мальованої кераміки було надзвичайно важливою історико-культурною подією для населення Придністровського Поділля. Стародавні трипільці висловлювали у своїх орнаментах різні поняття: зміну дня і ночі, світла і темряви, зміни пори року, тощо.

Безпосередньо в Буші виявлено залишки поселень епохи пізньої бронзи (кінець II-го тис. до н.е.) і раннього залізного віку (початок і середина I тис. до н.е.) та п'ять поселень черняхівської культури III-IV ст. н. е. з історією яких науковці пов'язують виникнення Бушанського скельного храму.

Багато таємниць береже Бушанська земля. І найбільшою загадкою, є, безперечно, унікальний рельєф, який до цього часу не знаходить одностайної думки у колах археологів, істориків, мистецтвознавців, краєзнавців щодо часу виникнення, змісту композиції, мистецьких традицій, що вплинули на його формування.

Відкрита (а точніше відкопана) ще у 1824 р. місцевим шляхтичем Ромуальдом Остоя-Овсяним, ця пам'ятка вже майже 200 років є темою дискусій учених.

Історію дослідження пам'ятки розпочав в кінці XIX ст. професор В. Б. Антонович. Про неї йшла мова на VI археологічному з'їзді в Одесі у 1884 р. Було подано відомості про рельєф, його місцезнаходження та висловлено припущення про належність твору до культурної традиції стародавніх слов'ян-язичників.

Рельєф зображує людину, яка стоїть навколішки перед безлистим деревом, на якому сидить півень. За спиною людини на невеликому пагорбі – олень. В центрі композиції прямокутник з надписом, який уже неможливо розібрати.

У слов'янській міфології дерево – своєрідний символ Всесвіту. Півень – це образ сонця, вогню, ранкової зорі. Олень – священна тварина. Розташований у центрі композиції прямокутник – символ чотирьох частин світу, а, також, чотирьох стихій. І що знаходиться в чаші, яку тримає в руках жрець? Вода? Кров? Вогонь? А, можливо, молоко священної тварини?

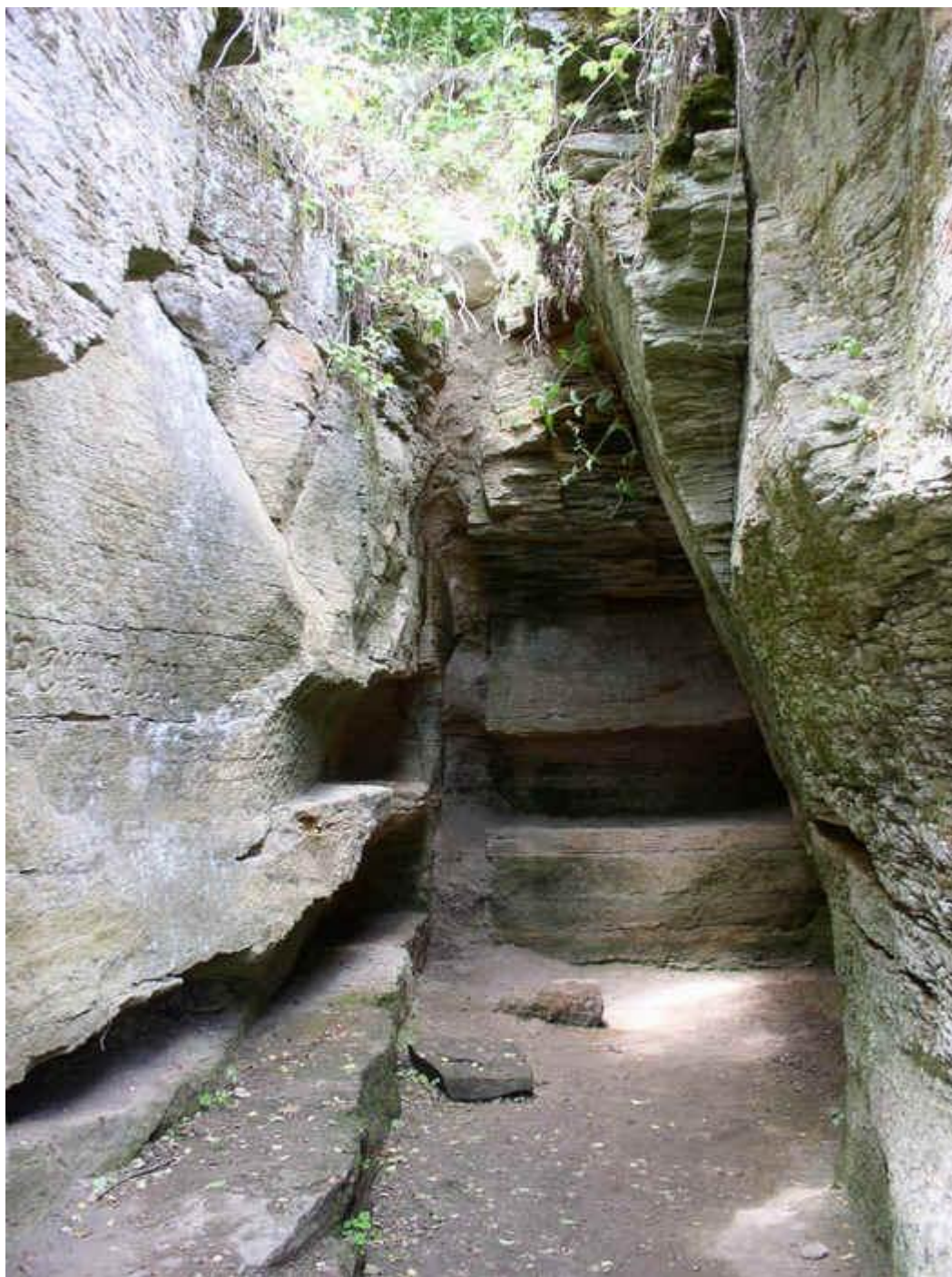
Коли ж було вирізьблено загадковий рельєф? Хто автор? В яких віках (а, можливо, тисячоліттях?) шукати відповіді на ці питання?

Рельєф викликав різні думки щодо часу створення. Так, Б. Рибаків, Г. Вагнер датують його – I-III ст. н. е., І. Винокур, Р. Забашта – II-V століттями н.е., В. Даниленко – IX-X ст. н.е., Г. Врангель – XI-XII ст., О. Формозов – не раніше першої чверті XVI ст. Отже, як бачимо, пам'ятка унікальна. Датування її знаходиться в межах з I ст. по XVI ст.

Одне можна сказати, безумовно – це мистецький твір, пов'язаний з традицією слов'янської народної різьби.

ОПИС ХРАМУ

Приміщення № 4 - жертовник.

В історико-хронологічному плані приміщення № 1 найдавніше. Воно, як показали дослідження, було започатковано в середині I тис. н. е. і використовувалося в епоху Київської Русі та пізнього середньовіччя. Приміщення № 2, 3, 4 з'явилися і використовувалися паралельно з приміщенням № 1 у пізньому середньовіччі (XVI-XVII ст.). Приміщення № 1 — найбільше. Воно займає площу понад 50 м² і витягнуте з південного заходу на північний схід. Ширина його біля входу 4,2-4,6 м. Далі у північно-східний бік скельні стіни наче зближуються і сходяться на кут.

Скельний рельєф розташовано на вертикальній поверхні стіни пісковика зі сходу. Загальна площа обробленої художником вертикальної поверхні скелі становить близько 9 м². Після проведення розкопок і

спостережень за стратиграфією нашарувань з'ясувалося, що від рівня основи в скелі (від долівки приміщення № 1) рельєф у своїй нижній частині містився на відстані (висоті) 1,2 м.

Композиція рельєфу горизонтальна. Впритул до лівого краю кам'яного полотна зображено дерево, висотою 2 м. Воно стоїть на краю висіченого у камені вузького майданчика, який, можливо, повинен був означати лінію землі. Трохи вигнутий стовбур (біля кореня потовщення) на висоті 1,1 м розгалужується на нечисленні товсті гілки без листя, на одній з яких у камені вибито зображення півня. Птаха подано у профіль, повернутим ліворуч, він має чітко окреслений тулуб, пишний хвіст зображено у вигляді двох довгих китиць (пір'я).

Під деревом у профіль з лівого боку зображено людську постать. Людина стоїть навколішки, спираючись на край вузької площини, висіченої в камені. У витягнутих перед собою й зігнутих у ліктях руках вона тримає округлий предмет (чашу?). Постать трактована високим рельєфом з використанням по контуру врізної лінії. Довжина тулуба 1,57 м. За манерою зображення постать людини нагадує кам'яні антропоморфні ідоли черняхівської культури II-V ст., широко представлені на території Середнього Подністров'я.

За постаттю людини, на вищому постаменті у камені зображено оленя (висота зображення — 1,33 м). Він звернутий до інших персонажів композиції. Морда оленя подовжена, шия вигнута, тулуб з маленьким хвостом показано у профіль, тоді як виставлені передні і ледь зігнуті задні ноги — розвернуті на 3/4. Гіллясті роги й великі вуха тварини — подано у фас.

У верхній частині рельєфу, майже посередині, вирізьблено прямокутну рамку. Вона виділена досить рельєфно подвійною лінією. Зовнішні розміри рамки — 47,5x36, внутрішні — 31x23 см. У середині рамки простежуються ледь помітні тепер залишки напису в чотири рядки. Судячи за фотографією, зробленою 1883 р. В. Б. Антоновичем, перше слово у першому рядку було: “Аз”; перший склад напису в останньому рядку був: “Оль...” Літери тепер уже стертого напису, судячи за фотографією 1883 р. і реконструкцією, запропонованою В. М. Даниленком, належали до кириличного письма, а сам текст читається: “Аз... есмь... миробог... жерец... Ольгов”.

По верхньому (горизонтальному) краю рельєфу, на всю його довжину, проходить паз-канавка, шириною 16-20, глибиною 6-8 см. Паз було вибито, безсумнівно, значно пізніше ніж був вирізьблений сам рельєф. Паз зрізав окремі частини зображення. Крім того, аналогічні пази-канавки вибито в скелях навпроти самого рельєфу. Разом з подовжніми є й невеликі торцеві, призначені для поперечних балок перекриття. За технікою врубки пази нагадують ті будівельні елементи, які відкрили львівські археологи, досліджуючи укріплені давньоруські “гради”, розміщені в скелях Карпатського регіону і датовані XII-XIII ст. Отже, вірогідно, що перше перекриття скельних приміщень з рельєфом відбулося у період Київської

Русі. Це підтверджують і окремі фрагменти давньоруської кераміки XI-XIII ст., виявлені в скельних розщілинах поблизу рельєфу.

Поверхня рельєфу нерівна, вивітрена, з багатьма тріщинами, що пошкодили малюнок зображення. Сьогодні вже втрачені верхня частина голови людини, нижня частина ніг, а також окремі елементи зображень півня й оленя. Широкі повздовжні тріщини від 3 до 6 см і на глибину 9-12 см могли утворитися на місці скельного рельєфу при вивітрюванні породи (пісковика) протягом досить тривалого (у кілька століть) часу в період, коли рельєф використовували просто неба, до перекриття скельних приміщень.

На протилежній від рельєфу вертикальній поверхні скелі, на відстані 3,5 м, розташована вибита в давнину ніша довжиною 5,8, глибиною (або шириною) рівної основи — 0,48-0,50 м. Вказана ніша, що міститься на відстані 1,2-1,3 м від основи скельного приміщення, використовувалася, очевидно, як місце для язичницьких приношень. На цей стіл у нішу могли ставити жертвну їжу та питво у посуді. Про те, що ніша з жертвним столом вибита одночасно із заснуванням та використанням рельєфу свідчать і деякі інші спостереження. Кидається у вічі сильна латинізація поверхні скелі на місці, де було вибито нішу-стіл. Звертає на себе увагу і те, що напис був вибитий у 1824 р. місцевим шляхтичем Р. Овсяним по вже запатинованій поверхні краю ніші. Нарешті, добре читається хронологічне співвідношення давньої ніші й залишків кам'яного муру, спорудженого і приставленого до скельної стіни з нішею значно пізніше.

Приміщення № 2, 3, 4 були відділені від основного об'єму скельного приміщення стінами, від яких збереглися нижні частини. Стіни було складено з каменю на глиняному розчині. Ширина кладки — 0,9 м, збережена висота від основи скельних розщілин 0,6-0,9, а в північній частині приміщення № 1 — 1,2-1,3 м. Отже, основна стіна відділяла південно-західні розколини в скелях від основного об'єму приміщення, безпосередньо пов'язаного зі скельним рельєфом і жертвним столом-нішею.

Частково збереглися й рештки кладки біля південно-східного входу до скельних приміщень (з боку заплави річки Бушанки).

У південно-західній частині скельних розщілин були розчищені й залишки стіни, яка йшла перпендикулярно до основної. Вона складена за тою ж самою технікою на глиняному розчині і мала в ширину 0,9 м. Довжина цієї стіни, що впиралася у західний край скельної розщілини — 3,8-3,9 м. У стіні є проріз — 0,9 м, який вів до північно-західної частини скельних споруд. Таким чином, приміщення № 2 мало площу 3,5x3,9 м. Воно було утворено прямовисними стінами скель, підправленими людиною, і стінами кам'яної кладки. Скельна долівка приміщення була також підправлена мешканцями. Крім того, вона була підмащена рідкою глиною. У зв'язку з цим на ділянках долівки при переході до прямовисних скельних стін збереглися залишки обпаленої глиняної обмазки.

У північно-західному куті приміщення № 2 відкрито залишки печі, спорудженої на нижній частині скельного виступу. Вона піднімалась від його основи до вимашеного глиною череня на 0,5 м. Піч складено з каменю-

плитняку на глиняному розчині і має прямокутну у плані форму — 1,46x1,1 м. Розчистка показала, що черінь був вимашений на основі підбивки черепків гончарного посуду XVI ст.

Приміщення № 3 пов'язано отворами-входами з приміщеннями № 1, 2 і 4. До нього ведуть проходи (0,9 м) з найбільшого об'єму скельного комплексу, з господарського помешкання з піччю, а також — з келії. Це приміщення має площу 3,6x3,9 м. Під час розчистки його основи знайдено окремі уламки гончарної кераміки XVI-XVII ст.

Приміщення № 4 — це келія. Довжина її — 7,2, ширина в основі — 2,3 м. У середній та верхній частинах по вертикалі ширина келії зменшується, становлячи у середній частині — 1,6-1,8, а у верхній — у вигляді склепіння — 1,2 м. Висота приміщення келії — 2,25- 2,30 м. У західній стіні приміщення розчищено дві вибиті у скелі ніші. Перша (нижня) має довжину 3, висоту — 0,44 і глибину — 0,30-0,32 м. Вона переходить у вибитий в камені лежак. Його ширина 0,55—0,60, довжина — 6 м.

Друга (верхня) ніша вибита не на всю довжину західної стіни, а лише в північній половині. Довжина цієї ніші — 3, середня ширина — 0,30-0,35 м. Очевидно, це своєрідна полиця, розташована над лежаком. У північно-західній стіні келії (на висоті 0,9 м від рівня скельної долівки) розташована ще одна ніша-полиця, її середня ширина — 0,45-0,50 м.

Привертає увагу напис, вибитий на поверхні західної стіни: KAI. H. PEYUNIAN. Цей напис повністю повторює текст, вибитий на стіні перед входом до приміщення келії. Очевидно, ці латинські написи польською мовою, які за палеографією належать до XVI ст., пов'язані зі зверненням ченців-самітників або одного з них до Христа.

Вузкий вхід до келії оформлено біля західної стіни у вигляді напівколонки, рельєфно вибитої в скельній породі. За нею, зліва від входу, над лежанкою у камені вибито невелике заглиблення з пласкою основою, яке служило для установки свічки. Під час розчистки келії на її долівці знайдено уламки пізньосередньовічної кераміки.

Таким чином, келія, як і прилягаючі до неї приміщення № 1, 2 і 3 функціонували в добу пізнього середньовіччя — у XVI-XVII ст. Про це свідчать й залишки прошарків спаленини з попелом і пізньосередньовічною керамікою, виявлені в приміщеннях № 2 і 3, а також у південній половині приміщення № 1.

Що ж стосується північно-західної частини найбільшого-скельного приміщення № 1, то там, як вже зазначалося, під шаром спаленини з керамікою XVI-XVII ст. і уламками кам'яної кладки, в основі скельного приміщення виявлено кераміку кінця IV — початку V ст., а також уламки ранньосередньовічного посуду VI—VIII ст. і Київської Русі (у північній розщелині). Це може означати, що вказана частина скельного комплексу з рельєфом була освоєна значно раніше, ніж пізньосередньовічні добудови. Однак не виключено, що у XVI-XVII ст. приміщення № 1 з рельєфом також використовувалось.

На верхньому (другому) ярусі також є руїни кам'яних фундаментів, складених на вапняковому розчині. Можливо, це була невелика каплиця, площею приблизно 15 м². Вона була орієнтована по сторонах світу. Південно-західна частина споруди була вже за межами скельних розколин, а північно-східна – виходила в одну з скельних розщелин (остання перед спорудженням фундаменту була в цій частині забутована камінням). При розчистці залишків фундаментів було виявлено фрагменти керамічного посуду й кахель XVI-XVII ст. Тут же знайдені й уламки круглого гутного віконного скла цього ж часу. Отже, датування решток каплиці над скельним храмом з рельєфом визначається XVI-XVII ст.

Загальна хронологія Бушанського скельного комплексу визначається на основі стратиграфічних спостережень і конкретних знахідок керамічного матеріалу у зв'язку з наскальним рельєфом, а також пізніших частин скельних приміщень і залишків каплиці у другому ярусі. Як вже зазначалося, в основі плескатих кам'яних плит, під шаром спаленини з пізньосередньовічною керамікою, на глибині 3,9-4 м поблизу рельєфу знайдено уламки ліпної ранньосередньовічної східнослов'янської кераміки VI-VIII ст. А при розчистці розколин далі на північ від рельєфу, на глибині 2,6-2,7 м виявлені фрагменти гончарної давньоруської кераміки XI-XIII ст. В основі приміщення № 1 у скельних тріщинах долівки, стратиграфічне під кам'яною вимосткою і шаром спаленини неподалік від рельєфу виявлено кілька фрагментів пізньочерняхівської (гончарної і ліпної) кераміки кінця IV — початку V ст. Аналогічні уламки було знайдено і у південній половині приміщення № 1, де вони знаходилися у заргабинах скельної основи, під кам'яними викладками і шаром попелу з пізньосередньовічною керамікою. Отже, кераміка середини і третьої чверті I тис. н. е. засвідчує перший (найдавніший) період використання скельних приміщень. Подальше функціонування скельного комплексу фіксується давньоруською керамікою. Про цей же час існування пам'ятки свідчать поздовжні й торцеві пази у верхніх частинах скельних розколин, близькі за технікою врубки давньоруським фортифікаційним спорудам в Карпатському регіоні. Очевидно, у давньоруський час скельний храм був перекритий дерев'яним дахом. Природно, що з плином часу дерев'яні перекриття руйнувалися й їх доводилося ремонтувати. Саме з неодноразовими перебудовами й підтриманням відповідного порядку у скельному комплексі в пізньому середньовіччі пов'язана та обставина, що черняхівської, ранньосередньовічної і давньоруської кераміки виявлено порівняно мало.

У період пізнього середньовіччя (XVI-XVII ст.) скельні приміщення були обжиті ченцями-пустельниками, про що свідчать об'єкти у скельних розщелинах № 2, 3, 4. Про це ж свідчать і латинські написи польською мовою поблизу входу і на стіні самої келії. У середині XVII ст. приміщення скельного комплексу загинули в полум'ї пожежі під час відомих подій 1654 р. Про це незаперечно свідчать попелясті прошарки з керамікою XVI-XVII ст. у південній половині приміщення № 1. Аналогічні прошарки зафіксовані й у північній частині приміщення № 1, а також у приміщеннях № 2, 3, 4. У

верхньому (другому) ярусі стратиграфічне над приміщеннями скельного культового комплексу простежено залишки фундаментів каплиці, яка була споруджена у XVI ст. і загинула в середині XVII ст.

Таким чином, археологічні дослідження зафіксували повну історичної динаміки “багатошарову” картину Бушанської скельної пам'ятки, заснованої в середині I тис. н. е. просто неба, а потім перекритої дахом в часи Київської Русі. В період пізнього середньовіччя скельний комплекс став місцем притулку ченців-пустельників, які ремонтували приміщення і покрівлю над ними. В цей же час зведено й каплицю. Всі вказані об'єкти загинули в середині XVII ст. одночасно з пізньосередньовічним містом-фортецею Буша.

- **Вежа фортеці**

Вхід до підземелля вежі.

Поселення Буша розташовувалося у Брацлавському воєводстві на березі р.Мурафи і р.Бушинки. В 1590 році містечка ще не існувало. В 1590-х роках Ян Замойський придбав поселення у місцевих зем'ян і побудував там укріплення.

Історико-архітектурний образ Буші середини XVII ст. можна сьогодні відтворити лише частково. Найбільш вагомими джерелами для реконструкції зовнішнього вигляду замку й міста є залишки замкових і міських оборонних споруд, а також мемуарні описи очевидців. Відомо, що на початку XVII ст. Буша отримує статус міста. В той час у соціально-топографічному відношенні вона складалася із замку, міста, передмістя, та міських околиць. Вигідне географічне розташування Буші привернуло увагу сучасників. “...Там, де з'єднуються дві річки Мурафа й Буша, — писав у 1672 р. фрісландський мандрівник Ульріх фон Вердум, — утворюється дуже гострий кут із скель. На цій верхівці і далі по суші колись стояло місто Буша. Руїни ще видно, а з них можна судити, що місто було забудоване у вигляді довгого трикутника, дві сторони якого омивали ріки...”. Територія замку, міста, передмістя та його околиць служили своєрідною ареною великого амфітеатру, який утворився високими пологими та крутими берегами Мурафи. І лише із заходу та південного сходу від міста, вздовж берегів ріки, проглядалися неширокі долини, які разом із срібним плесом Мурафи губилися в зелено-голубуватій імлі лісів.

Містобудівним ядром, військово-адміністративним центром Буші та центром значної сільської округи у XVII ст. був замок. Він знаходився посередині мису, утвореного ріками Мурафою й Бушанкою та відмежованого з боку поля ровом і валом.

Замок, судячи з руїн, що залишилися, являв собою прямокутну у плані споруду, площа якої досягала 0,5 га. Особливо величним та грізним замок видавався з долини р. Мурафи, піднімаючись наче орлине гніздо над рівнем водної поверхні ріки на висоту 25—30 м. Судячи з опису французького військового інженера XVII ст. Боплана, який залишив “Опис України, або областей королівства Польського, розташованих між кордоном Московії і Трансільванії”, а також карти України 1648—1650 рр., замок в. Буші мав шість башт. Бойові лінії кам'яних стін замку посилювали чотирикутні вежі, кожна з яких мала у своєму підземеллі пороховий льох. Вказані вежі сполучалися між собою підземними переходами, а по верху стін, які завершувалися зубцями бійницями, з внутрішнього боку замку протягнувся новий хід.

Із сходу захищався земляним валом та ставком, утвореним високою земляною греблею, що перекривала р. Бушанку недалеко від її впадіння у р. Мурафу. Із південного сходу замок прикривав палісадник, до якого можна було потрапити через хвіртку у південній замковій стіні. За палісадником аж до греблі, обмежуючись валами, розташовувалося передмістя.

Замок мав одні ворота. Вони знаходилися у північній замковій стіні, недалеко від двох дозорних башт, одна з яких збереглася до наших днів. У XIX ст. — вона була частково реконструйована і використовувалася як дзвіниця. Збережена башта квадратна у плані (7х7 м). Побудована вона із місцевого каменю-пісковика на вапняному розчині. Під баштою зберігся склепінчастий льох (5х4 м), який, очевидно, сполучався з льохами замкових веж та з містом, про що свідчать часті провалля у різних частинах сучасного села.

За 13 м від башти, у західному напрямку, розташовувалася церква, фундаменти якої відкриті у 1987 р. Це був типовий для України XVI—XVII ст. триконховий храм, який мав прямокутний у плані неф, з двома, півкруглими конхами і завершувався на сході півкруглою апсидою.

На території замку знаходилися також колодязь, господарські споруди, казарми для залоги, склади для зброї та провіанту, стайні тощо.

Таким чином, кам'яні оборонні стіни замку, вежі з бійницями відповідали всім вимогам тодішньої військової техніки та способам ведення вогнепального бою. Недаремно польські офіцери порівнювали бушанські укріплення з фортифікаціями Кам'янця-Подільського.

Територія міста розпочиналася одразу за замком у північно-східному напрямку і займала територію близько 1,0 га, тобто всю площу мису від замку і аж до земляного валу та сухого рову, які захищали місто з напільного боку. Причому, поступове піднесення рельєфу мису біля валу дозволяло включати в поле зору усе місто з його забудовою та укріпленнями, замок, передмістя та міські околиці, що відіграло в цілому надзвичайно позитивну роль під час захисту міста під ворогів.

Напільний вал та рів частково збереглися до наших днів. Висота валу досягає із різних місць від 3 до 5 м. Ширина рову коливається в межах від 10 до 15 м. Піл валом з північного та західного боків міста, над урвищами,

височили дозорні вежі та приміщення для сторожі. Вважаємо, що захисні bastiони споруди функціонували і біля греблі, прикриваючи підступи до передмістя з боку річок.

Високий земляний вал із частоколом охороняв також місто у його західній частині і тягнувся уздовж найвищої тераси лівого берега ріки Мурафи від bastiонних передміських укріплень до напільного міського валу. Вірогідно, що у західному міському валу знаходились ворота, які служили безпосереднім в'їздом до міста і перекривали дорогу, що тягнулася сюди від головних Польних воріт.

Другий земляний вал із частоколом знаходився вздовж північно-східного боку міста. Вал розпочинався біля греблі і тягнувся найвищою терасою правого берега Бушанки перед замком майже до скельного храму.

В'їзд до міста здійснювався через одні Польні ворота. Вони знаходилися у напольному валу на вузькій, високій терасі лівого берега р. Мурафи, по якій у місто вела дорога. Вона функціонує і сьогодні, зв'язуючи Бушу з Слободою Бушанською. Польна брама зв'язувалася з околицями за допомогою підйомного мосту, перекинутого через рів. Крім названих воріт до міста можна було потрапити, а також вийти з нього під час облоги через таємні вилазки (потерни), які робилися у палях і йшли через підземелля, про що знали лише жителі Буші. Місцезнаходження цих вилазок-потерн залишається поки-що таємницею.

Таким чином, бушанський замок, місто та передмістя становили разом, у єдиному комплексі майже недоступний для ворога фортифікаційний ансамбль. Так вимагав час. Захист від турецько-татарської агресії вважався проблемою першорядної ваги. А тривала оборона пізньосередньовічних українських міст не відповідала воєнній тактиці татарських військ, що була розрахована на раптовість нападу.

Головним композиційним центром у формуванні міста Буші служив, очевидно, торговий майдан, який розташувався одразу ж біля північної замкової стіни і прилягав до стрімкого лівого берега р. Мурафи, обмежуючись з її боку земляним валом та частоколом. З описів сучасників відомо, що на майдані та в інших кварталах міста розміщалося сім церков із погостами (кладовищами). На майдані відбувалися торги, сходи, знаходилися ремісничі, торгові двори та приміщення, лавки, комори, пивниця, споруди адміністративного призначення, а також садиби заможних городян, купців. Далі — садиби ремісників.

Біднота селилася недалеко валів, а також у передмісті.

Кожну із церков оточувала садибно-житлова забудова городян. Між критими гонтою та соломою стріхами будинків де-не-де здіймала й високі черепичні дахи, що червоніли між вітами густих невеличких садів.

З розвитком ремесла, торгівлі і промислів у місті поглиблювалася соціальна диференціація. Його жителі поділялися на міську верхівку та безправну бідноту, що безпосередньо відбилося у соціальній топографії Буші.

Заможні міщани жили у центральних кварталах Міста. Крім того садиби багатих міщан вирізнялися із загальної маси будинків більшими розмірами, кількістю будівель на подвір'ї тощо. Закономірно, що й архітектурний тип будинків, їх інтер'єр, а також використаний будівельний матеріал залежали від добробуту господаря. Про це свідчать і чисельні археологічні знахідки архітектурно-декоративної кераміки, зокрема, кахлі. Але переважна більшість будинків у місті була збудована з дерева.

Одна головна вулиця, яка вела від замкової брами через торговий майдан і усе місто у північно-західному напрямку та декілька провулків, що її перетинали, утворювали вільне і надзвичайно живописне планування міста з його порівняно невеликими кварталами. Саме таке планування повністю відповідало середньовічному світогляду та уявленням городян, існуючим тоді містобудівним нормам, природним умовам розташування Буші.

Звертаючись до писемних статистичних джерел кінця 20-х років XVII ст. слід зауважити, що вони містять цікаві відомості щодо щільності заселення Буші. Так, згідно подимного реєстру 1629 року в місті Буші нараховувалося 360 димів (дворів), у яких проживало, очевидно, понад 2,5 тисячі городян. Порівнюючи Бушу з іншими містами Поділля можна привести й відомості про чисельність димів в той же період у Вінниці – 787, Брацлаві – 596, Умані – 363, Літині – 156. Кам'янець-Подільський у 1629 році містив щонайменше 1500 житлових будівель.

Отже, Буша в першій половині XVII ст. була одним з важливих міських осередків Поділля і Правобережжя України в цілому.

Після зруйнування військами Стефана Чарнецького у 1654 році Буша, що носила ім'я "Малого Кам'янця", перетворилася на невелике село. Від фортеці залишилися лише одна вежа та руїни міської ратуші, млина і замкової церкви.

- **Кладовище**

Старий сільський цвинтар у Буші входить до комплексу об'єктів історико-культурного заповідника. Кам'яні хрести XVIII-XIX століття, що тут збереглися, є цінними пам'ятками місцевого народного каменярства. Вони виготовлені із місцевого каменю-пісковика, поклади якого в навколишній місцевості великі.

У XIX ст. народний каменярський промисел у цих краях був доволі розвинений, зокрема в Букатинці, Ярузі, Русаві, Стіні, Яланці, Мервинцях, Дзигівці, Бандишівці та інших селах краю. На виготовлення хрестів припадав найбільший відсоток серед продукції промислу.

Кам'яні хрести вивозили для продажу далеко за межі краю, навіть у Київську губернію, їх і сьогодні можна знайти в старих куточках сільських кладовищ навколо Вінниці, зокрема, в селах Оленівка, Комарів і інших.

Хрести із Бушанського цвинтаря дозволяють простежити еволюцію їх форми упродовж століття. Це неважко зробити з тієї причини, що захоронення велось підряд, могила біля могили, тому вочевидь відомо, які з них давніші і які пізнішого часу. Крім того, на багатьох із них написи, на яких зазначено дати поховання, імена та прізвища покійників.

Хрести початку століття мають ретельно оброблену поверхню і відносно складну, але вишукану форму. На жаль, пам'яток цього періоду збереглося всього лиш кілька одиниць. У кінці першої половини століття панувала велика монументальна форма у вигляді мальтійського хреста, яка комбінується з іншою формою — кола. Одночасно в цей період створено кілька форм простіших, але також комбінованих із колом. Саме ця простіша форма наштовхує на думку про її дуже давнє походження. Адже не секрет, що форма хреста і хрестоподібні елементи нашому етносу були відомі задовго до появи християнства. Найвагомим аргументом на користь цієї тези є орнаментика, що дуже добре збереглася в своїй первозданній чистоті на подільських вишивках, в килимарстві, в кераміці, на писанках і та ін.

Але дивним і загадковим у даній ситуації є те, що комбінована форма хреста і кола набула поширення в кінці першої половини століття. Чому її немає на початку століття? Мабуть відповідь на це запитання дадуть наступні глибокі вивчення і дослідження цієї проблеми.

Тоді ж, тобто в середині століття було створено кілька нових і несподіваних форм. У кінці століття форма кола в мальтійського хреста зазнає стилістичних узагальнень і поступово набуває вигляду квадрата із заокругленими кутами або зникає майже зовсім. На фото це дуже добре видно, про коло можемо лиш здогадуватися по спрямлених міжраменних з'єднаннях.

У цей же час з'являється новітня традиція – на могилах починають ставити хрести із скульптурним зображенням розп'яття. Таких хрестів на бушанському цвинтарі збереглося всього кілька. Про стилістичні особливості причини появи таких хрестів можна сказати, що це унікальні пам'ятки автентичної народної скульптури. Це, так би мовити, справжня наївна скульптура, яка стоїть в одному ряду із народним іконописом і має рівноцінну вагу як пласт народного художнього мислення і образотворення.

Отже, кам'яні хрести в Бушанському заповіднику є цінні пам'ятки народного каменяряства, наявність і вивчення яких дозволяють нам доповнити загальну картину народної культури.

- **Парк скульптур**

Вхід до парку скульптур

Буша – це пам'ятники народного каменярства, що збереглися до нашого часу.

Каменярство на Поділлі – мистецтво споконвічне. Здавна у Буші розвивався промисел обробки каменю. З пісковика виготовляли жорна, циліндричні кільця для криниць, прикраси для оформлення входу до садиб, так звані “обереги”, точила, надгробки.

Історичне село Буша, що на Вінниччині не випадково стало місцем проведення першого в Україні пленеру скульптури з каменю, якому дано символічну назву “Подільський оберег”, основним завданням якого стало збереження, вивчення, популяризація культурно-історичного надбання краю.

Започаткували пленер “Подільський оберег” група краєзнавців-ентузіастів: Сергій Кокряцький з Вінниці; родина скульпторів Людмили та Олексія Альошкіних з с. Букатинки Чернівецького р-ну та Олександр Пірняк, вчитель, нині директор ДІКЗ “Буша”.

У серпні 1986 р. з різних міст і сіл України – Києва, Херсона, Одеси, Вінниці, Ямполь, Могилева-Подільського та ін. в Бушу приїхали скульптори на творчий пленер по каменю-пісковіку.

За 18 років проведення “Подільського оберегу” звістка про бушанський пленер рознеслась по всій Україні та за її межами. Іллічівськ на Одещині, Київ, Трускавець, Коломия, Сороки (Молдова), Ямпіль, Цекинівка, Гальжбіївка та ін. проводили симпозиуми в камені. “Подільський оберег” став оберегом по всій Україні.

Сам Бушанський пленер набув загальнодержавного визнання і є традиційним. Результат багаторічних зібрань майстрів каменотесної справи в

Буші – створення майже 130 робіт із каменю, які тепер утворюють парк історичної скульптури заповідника.

Кожен із професійних скульпторів, народних умільців залишив у Буші не лише свій витвір з каменю, але і частинку своєї душі. І той, хто раз побував в цьому казковому краї, той повертається сюди знову і знову. Доречно назвати найактивніших учасників “Подільського оберегу”:

Альошкін Олексій, с. Букатинка; Пелешко Олександр, м. Ямпіль; Альошкіна Людмила, с. Букатинка; Пірняк Віталій, с. Буша; Альошкін Петро, с. Букатинка; Пірняк Микола, с. Буша; Альошкіна Дарина, с. Букатинка; Пірняк Олександр, с. Буша; Крижанівський Микола, с. Сліди; Слубський Володимир, с. Довжок; Кудлаєнко Дмитро, м. Вінниця; Степанов Микола, м. Одеса; Микитюк Андрій, м. Херсон; Чуєнко Георгій, м. Київ; Мисько Юрій, м. Львів;

“Обсерваторія творчості”, “Святилище матері” – так називають Бушу скульптори.

- **Музей археології**

Горщик. Глина. Трипільська культури кін. IV-поч. III тис. до н.е.

Кубок. Глина. Трипільська культури кін. IV-поч. III тис. до н.е.

Археологічна колекція заповідника складається із випадкових знахідок та матеріалів розкопок різних часів, що походять з території заповідника та найближчих археологічних пам'яток трипільської культури IV-III тис. до н. е., епохи бронзи II тис. до н. е., передскіфського та скіфського часів I тис. до н. е., черняхівської культури III-IV ст. н. е., періоду Київської Русі.

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

Трипільські поселення IV-III тисячоліть до н. е. Вони відкриті в кількох урочищах в Буші та в її околицях.

Поселення в урочищі Підмета. Розташоване на правому березі р. Мурафи, на високому схилі корінної тераси. Тут на площі приблизно 250x100 м по зораній поверхні ґрунту простежені уламки глиняної обмазки від стін будівель, розписний керамічний посуд, кремінні ножсвидні пластини, уламки кам'яних зернотерок, кістки тварин, перепалені камені і т. п.

Поселення в урочищі Причепилівка. Розташоване у північно-західній частині села. Воно займало лівий високий корінний берег р. Буші (Бушанки). Тут на площі приблизно 300x120 м по зораній поверхні ґрунту простежується типова кераміка, кістки тварин, окремі кремінні знаряддя. При земляних роботах знайдені залишки глинобитної печі.

Поселення на місці, утвореному при злитті Буші (Бушанки) й Мурафи. Розташоване там, де у пізньому середньовіччі знаходився замок Буші. Тут на площі підвищеного схилу в кілька гектарів, що прилягає до руїн замку при земляних роботах виявлено потужний культурний шар раннього трипільля — V-IV тис. до н. е. і трипільської культури розвинутого етапу — III тис. до н. е. Знайдені численні уламки глиняної обмазки від стін будівель, велика серія

кераміки, глиняні грузила, пряслиця для веретен, кремінні сокири, антропоморфні і зооморфні статуетки.

Поселення доби бронзи II тис. до н. е. Воно розташоване в урочищі Причепилівка, у північно-західній частині села, на тій же приблизно ділянці, де й виявлені залишки трипільського поселення. Тут зібрано своєрідну кераміку, а при земляних роботах – знайдено бронзову втульчасту сокиру — кельт кінця II - початку I тис, до н. е.

Поселення скіфського часу VI-IV ст. до н. е. Його рештки простежені на території, де у пізньому середньовіччі був замок Буші. Знайдені зразки типового ліпного посуду з валиком, а також наконечники для стріл.

Поселення черняхівської культури II-V ст. н. е. Вони виявлені в кількох урочищах в Буші та в її околицях.

Поселення в урочищі Підмета. Топографічне воно майже співпадає з рештками трипільського селища. На черняхівських об'єктах знайдено типовий гончарний і ліпний керамічний посуд, глиняні пряслиця для веретен і т. п.

Поселення в урочищі Причепилівка. Топографічне воно співпадає з рештками селищ трипільської культури і доби бронзи. Зібрано типовий гончарний і ліпний посуд, уламки глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій, перепалені камені, кістки свійських тварин.

Поселення поблизу с. Слобода-Бушанська. Воно розташоване на південно-східному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега Мурафи, поблизу господарських приміщень, в стороні від дороги із Слободи-Бушанської в Бушу. Тут на площі приблизно 350x75—80 м простежено залишки досить потужного культурного шару. Знайдені уламки глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій, уламки круглих кам'яних ротаційних жорен для перемелювання зерна на борошно, типову гончарну й ліпну кераміку, кістки свійських тварин і т. п.

Ранньосередньовічні слов'янські селища V-VIII ст. н. е. Поселення, розташоване південно-західніше гори Лиськівка, на південно-східному схилі надзаплавної тераси лівого берега р. Мурафи, в урочищі Левади, збоку від дороги з Буші на Слободу-Бушанську. Поселення займає площу приблизно 500x160 м. Зібрано зразки типового ліпного посуду, простежені перепалені камені. Збереженість культурного шару добра.

Поселення, розташоване при злитті річок Буші (Бушапки) і Мурафи. Тут, на території пізньосередньовічного замку та поблизу нього зібрано кераміку V-VIII ст., а також залишки заглиблених в ґрунт папівземлянкових жител (зафіксовано під час земляних робіт) .

Давньоруське поселення XI—XIII ст.

Рештки його простежені при зборі підйомного матеріалу на території руїн пізньосередньовічного замку в с. Буші. Знайдено зразки типової кераміки. Крім того, при прокладанні дороги, поблизу від місця злиття Буші й Мурафи було відкрито залишки металургійного горну-домниці давньоруського часу. Можливо, що культурний шар Давньої Русі, виявлений тут, представляє залишки давньоруського, поселення чи міста, яке, за народними переказами,

називали Краснопілля. Рештки його простежені при зборі підйомного матеріалу на території руїн пізносередньовічного замку в с. Буші. Знайдено зразки типової кераміки. Крім того, при прокладанні дороги, поблизу від місця злиття Буші й Мурафи було відкрито залишки металургійного горну-домниці давньоруського часу. Можливо, що культурний шар Давньої Русі, виявлений тут, представляє залишки давньоруського, поселення чи міста, яке, за народними переказами, називали Краснопілля.

- **Музей побуту**

На Поділлі в кінці XIX- на початку XX ст. переважало трикамерне житло двох видів: у північних регіонах побутовували варіанти комора+сіни+хата; в південних – хата+сіни+хата (народна назва “дві хати через сіни”, або “хата на дві половини”)

Трикамерна хата села Буші – типове житло українців Подністров’я.

Хата складається з двох відділень: одне велике житлове приміщення – світлиця. Це чиста кімната призначається виключно для гостей. Друга кімната – житлова, де знаходиться піч. Між кімнатами виділяється задня частина в сінях під комору.

На початку XX ст. традиційне трикамерне планування зазнає перетворень: в житловому приміщенні вздовж тильної північної стіни відокремлюється “ванькир” (для цього встановлюють перегородку, що відділяє простір хати від печі до причілкової стіни). Іноді його використовували як робоче приміщення, іноді як спальню.

ІНТЕР’ЄР ХАТИ. Внутрішнє планування українського житла, традиції якого сягають давньоруського періоду, характеризувалося у XIX ст. повсюдною типологічною єдністю. Отже, вариста українська піч завжди займала внутрішній кут хати з одного боку від вхідних дверей і була

обернена своїм отвором -(челюстями) до фасадної стіни (чільної, входової, передньої), в якій були вікна. По діагоналі, від печі влаштовували парадний кут (покуть, червоний кут, святий вугол, божній кут), де розміщували ікони, прикрашені тканими або вишиваними рушниками (божниками), обтикані цілющим зіллям та квітами; перед ними вішали лампадку.

Під іконами уздовж бічної (причілкової) стіни ставили стіл. Біля столу попід тильною (задньою, запічною, напільною, примісткою) стіною розміщували довгу дерев'яну лаву, а з зовнішнього боку — маленький переносний ослінчик. Збоку від столу знаходилася скриня. Простір між піччю та причілковою стіною заповнювався дерев'яним настилом па стовпчиках, піднятим на рівень лежанки печі (піл, приміст). Удень він використовувався для хатніх робіт, а вночі слугував спальним місцем. Уздовж чільної та причілкової стін наглухо встановлювали лави, які на свята прикрашали саморобними ряднами (веретами, коцами), а в заможних сім'ях — килимами. В кутку, протилежному печі, біля дверей і над ними розміщували дерев'яні полички або невеличку шафу (мисник, мисничок, судень) для посуду, а вздовж чільної стіни над вікнами проти печі — полицю для хатнього начиння та хліба (хлібну полинню).

Подільська вариста піч мала комин у формі зрізаної піраміди — у вигляді вільно нависаючого пал припічком або спертого па стовпчики коша. Основу печі (опічки) найчастіше робили з глиносоломи, пізніше — з цегли.

СИМВОЛІКА ЖИТЛА. Селянська хата була не тільки річчю, але й досить змістовним знаком, що виконував естетичну та магічну функції. Так, просте споглядання садиби, житла та господарських споруд давало змогу визначити заможність та уподобання господаря; зручність місця для будинку та підходів до нього свідчили про шанування господарем певних народних знань; чисто підведені призьба, стіни, вікна засвідчували те ж саме і про господиню; наявність намальованих знаків, червоних квітів чи пташок на хвіртці, воротах або над вікнами промовляла про те, що у даній оселі є на виданні дівка чи парубок. Для того щоб зацікавлені мали привід зупинитися і довідатися про все детальніше, біля воріт від вулиці була закопана лава для відпочинку, а неподалік, на межі садиби з вулицею, знаходилася криниця, де можна було напиться води та напоїти коней чи волів, перепочити, почути якісь новини.

Розглядаючи хату, можна було побачити віконні та дверні пройми, пофарбовані в інтенсивно червоний колір, що символізував очищення вогнем “усього входящого”. Функцію оберегу викопували також наведені крейдою хрестики навколо вікон та дверей. Оберегами слугували й рушники, якими оздоблювали вікна та двері. Їхня вишивка обов'язково відрі тьалась від тієї, якою вишивали рушники для картин та ікон. Неодмінними хатніми амулетами були часник та підкова. Останню прибивали до порога чи біля нього. Часник та різні трави розвішували навколо дверей та вікон.

Широко побутовували настінні розписи, які найчастіше несли в собі віддалені мотиви календарних, релігійних та сімейних свят. Умовність форми й колориту цих розписів, далеких від натуральних рослин, свідчить про те,

що вони мислились і як сакральний акт. Проте вже на кінець ХІХ ст. декоративні мотиви розпису традиційного житла чимдалі втрачали свій символічний зміст.

Настінні розписи традиційно розміщували переважно трьома горизонтальними смугами: середня визначалася висотою вікон, а дві інші — відстанню від вікон до даху та призьби. Триподільна система — явище не випадкове, адже й житло також ділиться по вертикалі на три частини: призьба, стіни, дах. У житловій кімнаті найчастіше було три вікна, на фасадній стіні — три отвори (двері та два вікна), більшість традиційних хат малатриподільне планування. З появою віконного скла великих розмірів швидко набули широкого побутування вікна на три шибки. Потаємний смисл триподільної системи ще чекає на своє розшифрування.

- **Музей оборони Буші**

Музей розташований у підземеллях єдиної уцілілої вежі, що залишилася після рогрому фортеці військами С. Чарнецького у 1654 р.

Башта фортеці та вхід до підземелля.

В експозиції музею представлені знахідки зброї та побутових предметів з території фортеці.

Героїчна оборона Буші

8 січня 1654 р. на скликаній у Переяславі раді приймається рішення про вхідження української держави до складу Росії. В березні внаслідок

переговорів українського посольства з російським урядом, завершується процес укладення українсько-російського договору, який проіснував до вересня 1658 р. Його умови передбачали визнання за козацькою Україною витвореного політичного устрою, існуючих суду і судочинства, адміністративного поділу, армії, соціально-економічних відносин, незалежності у проведенні внутрішньої політики. Лише в стосунках з іншими країнами частково обмежувався суверенітет української держави.

Український літописець, описуючи присягу населення на вірність російському уряду, зауважував, що “по усей Україні увесь народ з охотою тое учинил”. Очевидно, в кінці січня відповідну присягу представнику російського уряду князю, стольнику Ф. М. Борятипському вчинило і населення Буші та її околиць.

Б. Хмельницький не сумнівався в тому, що правлячі кола Речі Посполитої зроблять нову спробу силою зброї відновити своє панування. Тому на початку січня він розіслав універсал до жителів міст з наказом готувати військові припаси, продовольство та зміцнювати укріплення. Справді, в другій половині лютого Ян Казимір розпорядився коронному гетьману С. Потоцькому вирушити з військом на Україну. За даними джерел, польсько-шляхетські полки почали збиратися в Проскуріві та Полонному, готуючись до вторгнення на Брацлавщину. С. Потоцький та інші регіментарі поклали певні надії щодо переходу на їх бік частини козаків, а також кальницького полковника І. Богуна. З листами до останнього звернулися коронний гетьман і православний шляхтич П. Олекшич, обіцяючи за перехід на бік короля гетьманську булаву, шляхетство і староство. І. Богун надіслав їх Б. Хмельницькому і згодом отримав подяку від російського уряду.

Тим часом брацлавський воєвода П. Потоцький займає Шаргород і 16 березня видав універсал до жителів Брацлавського воєводства, запевняючи їх, що прибув не для пролиття крові. Обіцяв усім, хто повернеться в “підданство” і відступить “від Москви”, королівську ласку. Одночасно погрожував, що ті, хто виявить непослух, “заплатять своєю кров'ю”. Він наказав полковнику Окуню захопити Бушу, де зібралося, за словами анонімного офіцера, учасника походу на Брацлавщину, “немало того гультайства подністровського”, яким командував Гречка з міста Калюса. Польські жовніри (27 хоругв, біля 2,5-3 тисяч осіб) вирушили в похід вночі. Залишивши Шаргород, музиканти вдарили в бубни, чим стурбували все військо. Ранком, за милою від Буші, Окунь знову наказав бити в бубни. Цим він, очевидно, хотів налякати опришків і козаків, які перебували в місті. Однак, цього не трапилось. Під стінами Буші почалися бої, в яких польсько-шляхетські хоругви зазнали відчутних втрат. За свідченням Б. Хмельницького, місто було в облозі кілька днів і з нього по ворогу “вельми бьют”. За визнанням згаданого офіцера, “якби іде трохи затримався Окунь, не ледачий мав би банкет”. Довідавшись про наступ ворога на Бушу, Б. Хмельницький наказав йти на допомогу бушанцям уманському, брацлавському і вінницьким полкам.

На початку квітня полковник Окунь зробив спробу захопити Шаргород, але в бою його хоругва зазнала повною розгрому, а сам він був смертельно поранений, потрапив в полон і незабаром помер. Під Шаргород підійшло кілька тисяч жовнів полковника С. Дедунецького і козацька залога змушена була відступити. Згодом жовнірам вдалося утвердитися і в Могильові, Лише міцно укріплена Буша залишалася неприступною для ворога.

Тим часом правлячі кола Речі Посполитої активізують підготовку до наступу на козацьку територію України. В липні сейм прийняв рішення про створення 35-ти тисячної армії в Короні і 18-ти тисячної у Великому князівстві Литовському. Були спроби залучити до походу військові сили семиградського правителя Дердя II Ракоці, молдавського і валашського господарів, а також кримського хана. На початку осені обстановка на Україні почала різко погіршуватися, ставала реальною загроза татарського вторгнення. Тому у вересні гетьман розіслав універсали до населення, попереджаючи про небезпеку з боку татар. В кінці цього місяця почалися бої з окремими татарськими загонами від Дністра до Дніпра. 12 жовтня у листі до царя Б. Хмельницький попереджав його про загрозу швидкого нападу коронної армії і татарської орди. Для зміцнення західного кордону він послав туди брацлавський та уманський полки.

В середині жовтня в районі Тернополя під проводом коронного гетьмана С. Потоцького зосередилася 30-ти тисячна армія, готова до наступу. Молдавський господар обіцяв прислати 3 тисячі жовнів. З півдня по Україні мала вдарити кримська орда. Кілька полків під проводом хорунжого коронного О. Конецпольського перебувало під Кам'янцем-Подільським. 17 жовтня він послав своїх слуг М. Подчаського і А. Коморевського з універсалами до “побужан і подністрян”. В них повідомляв, що війська Корони ідуть на Україну, пропонував припинити “заколоти” і повернутися у підданство короля, за що отримають пробачення минулих справ.

17 жовтня коронний гетьман залишив Тернопіль і вирушив у напрямку Гусятина. Через погані шляхи, дощі з снігом, військо рухалося поволі. Не вистачало продовольства, тому вирішили розподілити його на три частини і просуватися до Бару різними дорогами. Праве крило очолював польний гетьман С. Лянцкоронський, центр — С. Потоцький, ліве — обозний коронний С. Чарнецький. Починаючи від Дунаєвець, жовніри, за наказом гетьманів, почали “вогнем і мечем зносити села й хутори”.

Документи промовляють, що в умовах смертельної небезпеки загони опришків (левенців) Подністров'я, козаки, жителі навколишніх містечок і сіл, частини молдавських повстанців почали збиратися в Буші. Важко точно встановити кількість людей, які зібралися за стінами міста. В. Коховський засвідчує, що в ньому перебувало 16 тисяч осіб, в тому числі 6 тисяч з них складало залогу. В мемуарах польського шляхтича М. Ємьоловського відзначається, що в Буші закрилося кілька тисяч опришків. Очевидно, дані В. Коховського значно перебільшені, в місті не було більше 6-8 тисяч осіб, включаючи залогу, міщан, жителів околиць і молдавських побратимів.

На чолі залоги стояв полковник опришків Гречка, є дані, що в місті перебував також полковник Гавратенко. Вони доклали всіх зусиль, щоб підготуватися до відсічі ворогу. В другій половині листопада польсько-шляхетське військо зупинилося під Шаргородом. Ворогу здалися Красне, Мурафа й Чернівці. С. Потоцький вирішив оволодіти Бушею. За його наказом армія вирушила до міста. В авангарді йшли полки під проводом С. Чарнецького. 18 листопада під стінами Буші з'явилися хоругви королівського полку, який дещо відірвався від основних сил. Гречка вміло скористався цим. Опришки і козаки зробили вилазку і в бою під стінами розбили хоругви полку. Здобута перемога викликала у захисників Буші велику радість і з цієї нагоди вдарили дзвони семи церков.

Незабаром підійшов з основним силами С. Чарнецький, який почав уважно вивчати систему укріплень, вишукуючи в ній слабкозахищені місця. Вирішив завдати удару по місту з боку брами, що знаходилася на рівнині. В перших лавах атакуючих йшли німецькі драгуни, очолювані майором Гембартом. Спалахнув жорстокий бій. Жовніри відчайдушне штурмували вали, а селяни, козаки, міщани і молдавські повстанці захищалися з небаченою мужністю. Але під тиском переважаючих сил ворога вони почали відступати. Ворог оволодів валом і проник у середину міста, йшла боротьба за кожний будинок. У цей критичний момент, враховуючи напрям і силу вітру, Гречка наказав запалити будівлі в тилу жовнірів. Помітивши полум'я за спиною, яке швидко поширювалося й відрізало шлях до можливого відступу, ворог здригнувся і послабив натиск. Цим відразу ж скористалися захисники міста, які з новою силою вдарили на супротивника. У вирі запеклої січі було смертельно поранено рогатиною в голову Гембарта, зазнав поранення в його С. Чарнецький, загинуло чимало шляхти. Тому драгуни й польсько-шляхетські хоругви почали відступати і незабаром опришки й козаки повернули собі втрачені позиції.

Протягом цього дня сюди підійшли всі сили коронного війська. Його гетьмани вирішили послати наступного дня до обложених гінця з пропозицією скласти зброю. Промайнула сповнена тривоги ніч. Опришки, козаки, міщани, всі, хто перебував у Буші, готувалися до останнього бою. Безсумнівно, вони усвідомлювали всю реальність трагічних наслідків дальшої боротьби, розуміли, що кілька тисяч захисників неспроможні відбити приступи регулярної армії з сильною артилерією

Але захисники вирішили битися до останнього, воліли за краще загинути в боротьбі, ніж здатися на ласку жовнірів. Тому, коли ранком до них прибув від коронного гетьмана сурмач з пропозицією здатися, вони, з одними даними, вивели його за вали і на очах жовнірів розстріляли, за іншими — прогнали, засвідчивши таким чином свою готовність полягти в бою.

Гетьмани вирішили розпочати генеральний штурм Буші з усіх сторін. При цьому С. Потоцький наказав кінноті злізти з коней і разом з піхотою йти на приступ укріплень. Було залучено також різну обозну службу, яку використовували в найнебезпечніших місцях. Після гарматного обстрілу

жовніри рушили на укріплення міста. Розпочався відчайдушний бій, який тривав майже весь день. Захисники Буші успішно відбивалися, але зазнавали також великих втрат. Почала відчуватися нестача резерву, тому Гречка вирішив зняти частину опришків і козаків з валів, що прикривали місто з боку ставу. Під вечір С. Чарнецький помітив, що з цього боку значно слабший вогонь обложених, ніж в інших місцях укріплень. Перевіривши глибину води в ставу, він зрозумів, що через нього можна завдати удару по залозі Буші. Тоді почав діяти рішуче. Для більшої гарантії успіху задуманого плану, наказав розкопати греблю і, коли вода почала стікати, на чолі кількох полків стрімко подався через став до палісаду і валів. Удар був раптовий і дуже сильний. Опришки й козаки, яких було тут небагато, почали відступати. Хорунжий Балент зумів захопити найвищий шанець у системі укріплень і запалити дерев'яну вежу. Вітер дув у бік міських будинків і полум'я охопило найближчі з них. Серед обложених почалося сум'яття. Незважаючи на величезну хоробрість, вони не могли зупинити атакуючих, тим паче, що жовніри почали проникати до міста і в інших місцях. Але оборонці не думали здаватися. Бій в палаючій Буші йшов за кожний будинок. Загинули Гречка й інші керівники залоги. Тоді міщани, щоб не потрапити до ворожих рук, почали самі підпалювати будинки і кидатись у вогонь. В. Каховський засвідчує, що одні жінки й дівчата, разом з дітьми добровільно гинули у полум'ї, інші — топилися в глибоких криницях. Дружина сотника Зависного (за іншими даними полковника Гавратенка), побачивши загибель свого чоловіка, кинулася до бочки з порохом, сіла на неї і, коли жовніри підбігли, вона запалила порох. Пролунав сильний вибух, від якого загинуло чимало ворогів, а рештки героїні потім знайшли за чверть милі від міста,

Розлючені шаленим опором залоги і міщан, жовніри не жаліли нікого, знищували всіх без винятку. Всю ніч з 19 на 20 листопада 1654 року палало мертве місто, з якого ранком залишилися лише руїни валів і замку. Тільки незначній частині його захисників вдалося вирватися з міста і заховатися на околицях. Так, 20 листопада жовніри натрапили на печеру, у якій перебувало 70 осіб, в основному жінок і дітей. У відповідь на вимогу здатися, вони відповіли пострілами. Тоді за наказом полковника Целярія жовніри спрямували до печери бурхливий потік води, що протікав неподалік. Але марним були сподівання ворогів, що люди вийдуть з печери. Вода залила її, але ніхто не вийшов випрошувати життя. Трагічна й водночас героїчна оборона Буші назавжди вкарбувалася в пам'ять народу, як символ незламності духу, мужності й вірності народних мас, своїм ідеалам, символ непереможності в боротьбі проти соціального та національно-релігійного гніту, за незалежність української держави,

Приклад Буші підняв на боротьбу населення інших подільських міст. Так, ворожій армії довелося штурмувати Тиманівку, Брацлав, Ободівку, Баланівку, Бершадь, Зіньківку, Куниці, Демківку і багато інших. Мужня боротьба народних мас Брацлавщини дозволила Б. Хмельницькому завершити мобілізацію армії, вчасно об'єднатися з полками російських ратників і в бою 19-22 січня 1655 р. під Охматовим завдати поразки коронній

армії та кримській орді. Незважаючи на страшне спустошення Брацлавщини в лютому-березні татарськими загонами, в квітні тут знову розгорається полум'я антифеодальної і визвольної боротьби. На початку травня до рук козаків і повстанців переходять Рашків, Шаргород та ряд інших міст.

Знайдені пам'ятки перевершили всі сподівання шукача – перед очима постала маловивчена сторінка народного мистецтва, яка має місцеві самобутні особливості.

Література:

- Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI археологического съезда.— Одесса, 1886.— Т. I.— С. 86—102 с ил.
- Березяк В. В. Бушанський рельєф — пам'ятка мистецтва XVI ст. // Тези доп. 9-ї Вінницької обл. іст.-краєзнавчої конф.— Вінниця, 1990.— С. 24.
- Березяк В. В. Бушанський скельний рельєф // Археологія. – № 3. – 1994. – С. 113-121
- Винокур Й. С.; Альошкін О. М.; Забашта Р. В., Петров М. Б., Петровський В. М, Пірняк О. М., Степанков В. С. Буша. Історико-краєзнавчі нариси.— Хмельницький, 1991
- Винокур І. С., Забашта Р. В. Монументальна скульптура слов'ян // Археологія.— 1989.— № I.— С. 65—78.
- Винокур Й. С., Забашта Р. В. Отчет об исследованиях в с.Буша Ямпольского р-на Винницкой области // НА ІА НАН України, шифр 1985-41, 1987-171;
- Винокур Й. С. Исследования на месте Бушанского рельефа // АО.— 1987.— С. 316, 317;
- Винокур І. С., Забашта Р. В. Розкопки в Буші // Пам'ятки України.— 1986.— № 4.— С. 21, 22.
- Винокур І. С. Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія, 1994. - № 3
- Гульдман В. К. Памятники старины в Подолье. — Каменец-Подольский, 1901.— С. 51—53
- Дудко Д.М. Язичницька семантика Бушського рельєфу // Археологія, 2001. – № 3. – С. 66-68
- Мельник К. Путевые очерки Подолии // Киевская старина.— К., 1885.— Т. XIII.— Гл. X.— С. 678—680.
- Формозов А. А. О наскальном рельефе близ с. Буша в Поднестровье // СА.— 1968.— №2.—С. 103—110.
- Формозов А. А. Еще раз о наскальном барельефе у с. Буша в Поднестровье // Археологія, 1994. - № 3,
<http://www.vincult.org.ua/Busha/>

Кармелюкове Поділля НПП Теоретичний матеріал

1. Загальна інформація.

Адміністративно-територіальне розташування:

Національний природний парк «Кармелюкове Поділля» розташований на території Південно-східної частини Вінницької області, що межує з Одещиною – південь Чечельницького та Тростянецького районів.

Площа: Загальна площа Парку становить 20203,4 гектара земель державної власності, у тому числі 16518 гектарів земель державного підприємства "Чечельницький лісгосп", що надаються Парку в постійне користування та 3685,4 гектара земель, які включаються до його складу без вилучення у землекористувачів.

Підпорядкування: Міністерство екології та природних ресурсів України.

2. Історія створення

Новостворений парк знаходиться у Чивчино-Гринявських горах (верхів'я Білого і Чорного Черемошів) – це найбільш віддалена і важкодоступна частина Українських Карпат. Першим запропонував організувати в цьому регіоні заповідний об'єкт гринявський надлісничий Я. Тюркот, який у 1930 р. звернувся до Львівської дирекції державних лісів з пропозицією створити тут природний резерват. У кінці 30-х років минулого століття відомий польський ботанік Б. Павловський (Pawlowski, 1937) наводить перелік 18 найцінніших у ботанічному відношенні ділянок Чивчинських гір, площею від 1,0 до 933,0 га, які слід узяти під охорону. Ці пропозиції за ініціативи С.М. Стойка (1966) було реалізовано у 60-х роках минулого століття. На необхідності створення у Чивчинах заповідних об'єктів наголошували у своїх публікаціях В.П. Горбик та Т.Л. Андрієнко (1969), Є.М. Брадїс (1969), В.П. Горбик (1972), Л.І. Мілкіна (1980). З огляду

на високу природоохоронну цінність цієї території пропонується організувати тут великий за територією заповідний об'єкт – заповідник чи національний парк, який став би частиною міждержавного україно-румунського природного резервату (Загультський, Чорней, 1993; Чорней та ін., 1993; Трибун, 1995 та ін.). Першими кроками на шляху реалізації цих пропозицій можна вважати створення у 1997 р. ландшафтного заказника місцевого значення «Чивчино-Гринявський» площею 7243,0 га, гідрологічного заказника місцевого значення «Ріка Чорний Черемош з прибережною смугою» площею 1740,0 га. Після 2000 р. – підкреслюється комплексна природоохоронна цінність Чивчин як однієї з ключових територій екомережі Карпат (Величко, Чорней, 2005; Попович, 2007; Брусак та ін., 2008), звертається увага на необхідність надання природоохоронного статусу усій території регіону (Величко, 2006; Чорней, 2009).

У січні 2010 р. відповідно до Указу Президента України (22 січня 2010 р. № 58) з метою збереження біорізноманіття та цілісності природних комплексів Чивчинських і Гринявських гір, відтворення та раціонального використання рослинного і тваринного світу, унікальних природних комплексів, які мають особливу природо-охоронну, історичну, наукову, пізнавальну, освітньо-виховну та рекреаційну цінність і було створено національний природний парк «Верховинський».

3. Природні особливості.

Парк розташований в межах Верховинського району і його площа складає 12022,9 га. земель державної власності, у тому числі 9131,1 гектара земель державного підприємства «Верховинське лісове господарство» та 2891,8 гектара земель державного підприємства «Гринявське лісове господарство», які вилучаються в установленому порядку та надаються національному природному парку в постійне користування. Територія Парку поділена на чотири природоохоронні науково-дослідні відділення, зокрема Буркутське, Чивчинське, Прикордонне, Перкалабське.

Територія Парку розташована на схилах Подільської височини, в південно-східній частині Вінницької області, на мальовничих берегах річки Савранки, правій притоці Південного Бугу і є південними воротами подільського краю.

Геологічна будова визначається його розміщенням в межах західного схилу Українського кристалічного щита, фундамент якого складають кристалічні гірські породи.

Поверхня підвищена, хвиляста, лісова, рівнинна, розчленована балками та ярами. Ґрунти – чорноземи опідзолені та сірі лісові.

Клімат – помірно-континентальний з середньорічною температурою +7°C.

Абсолютний максимум температури влітку +37°C, абсолютний мінімум взимку - 32°C.

На території Парку протікають річки: права притока Південного Бугу – Савранка та Дохна.

Північна межа парку проходить по річці Дохні, правій притоці Південного Бугу. Західна межа проходить по межі Піщанського та Чечельницького районів від річки Дохни на південь, вздовж лісового масиву "Торканівська дача" до шляху між селами Дубівка і Бондурівка. Далі вздовж цього ж автошляху в напрямку села Дубівка і на південь, вздовж узлісся лісового масиву "Урочище Куренівська Дача" до залізниці.

Східна межа парку починається від межі з Одеською областю і далі вверх проти течії по руслу річки Савранки до місця впадіння (гирла) безіменної лівої притоки в річку Савранку (міст в селі Ольгопіль).

В ландшафтному і ботанічному аспектах Парк є одним з небатьох осередків рідкісних, малотрансформованих змішаних грабово-дубових угруповань широколистянолісових центрально-європейських ландшафтів не лише на Вінниччині та Правобережі але й на Україні.

На території Парку зростають рідкісні для України види, які знаходяться на межі поширення свого ареалу: північно-східна межа рівноплідник рутвицелистий (*Isopyrum thalictroides* L.), горобина глоговина чи берека (*Sorbus torminalis* Crantz.), дуб скельний (*Quercus petraea* Liebl.), кизил справжній (*Cornus mas* L.), плющ звичайний (*Hedera helix* L.), клен-явір (*Acer pseudoplatanus* L.), калина гордовина (*Viburnum lantana* L.), свидина кроваво-червона (*Swida sanguine* L.), цибуля ведмежа (*Allium ursinum* L.), скополія карніолійська (*Scopolica carniolica* Jacq.), підсніжник білосніжний (*Galanthus nivalis* L.), осока парвська (*Carex brevicollis* DC.), коручка пурпурова (*Epipactis purpurata* Smith), шоломниця висока (*Scutellaria altissima* L.), лазурник трилопатевиий (*Laserpitium trilobum* L.), півники угорські (*Iris hungarica* Waldst. Et Kit.), фізаліс звичайний (*Physalis alkekengi* L.), тюльпан дібровний (*Tulipa quercetorum* Klok et Zoz). Надзвичайну цінність мають реліктові багаточисельні та рідкісні на сьогодні види: плющ звичайний (*Hedera helix* L.), дуб звичайний (*Quercus robur* L.), бруслина карликова (*Euonymus pana* M. Bieb.) (один з найбільших в Україні наявних ареалів зростання), осока парвська (*Carex brevicollis* DC.) та інші, які є домінуючим в асоціаціях, і занесені до Зеленої книги України.

Територія є раритетною з огляду на поширення тих видів рослин, які занесені до Червоної книги України: бруслина карликова, фіалка біла (*Vioja alba* Besser), скополія карнеолійська (*Scopolica carniolica* Jacq.), цибуля ведмежа (*Allium ursinum* L.), тюльпан дібровний (*Tulipa quercetorum* Klok et Zoz), лілія лісова (*Lilium martagon* L.), підсніжник білосніжний (*Galanthus nivalis* L.), коручка пурпурова (*Epipactis purpurata* Smith), любка дволиста (*Platanthera bifolia* L.), ковила волосиста (*Stipa capillata* L.), сон лучний (*Pulsatilla pratensis* L.), сон великий (*Pulsatilla grandis* Wend.), клокичка периста (*Staphylea pinnata* L.), осока затінкова (*Carex umbrosa* Host.), в'язіль стрункий (*Coronilla elegans* L.).

В заповідній зоні лісова рослинність представлена складними деревостанами (два і більше ярусів) II бонітету з яскраво вираженим підліском, що поруч з достатньою кількістю балок та пагорбів повинно забезпечити якісні умови життєдіяльності місцевій фауні та сприятиме

збережені тих її представників, які вже стали червонокнижними — борсука (*Meles meles* L.), горностая (*Mustella austriaca* L.), мідянки (*Coronella austriaca* L.), орла-карлика (*Hieraetus pennatus* L.), шуліки чорного (*Milvus migrans* L.), йоржа Балона (*Gymnocephalus baloni* L.) та інших.

Збереження природних різноманітного призначення еталонів зонального рівня, які входять до заповідної території парку і перебувають у відносно стабільному стані, шляхом суворого заповідання безумовно є необхідністю теперішнього часу.

4. Те, що варто побачити.

Територія Національного природного парку «Кармелюкове Поділля» знаходиться в межах мальовничої природи та край з археологічними пам'ятками культури Вінниччини. Цей край пишається своєю культурно-історичною спадщиною. Тут знаходяться археологічні пам'ятки які до сьогодні бережуть свою історію. Є музеї, в яких зібрана по часточках пісенна культура, мова, одяг, обереги та багато інших предметів, що засвідчують традиції вінничан.

На території Парку багато природних куточків, які приваблюють відвідувачів своєю мальовничістю, та багаті на рідкісний рослинний світ. Одним з таких є відкасник татарниколистий - "жива викопна рослина" - релікт, який дійшов до нас з часів третинного періоду, коли на Україні панував субтропічний середземноморський клімат. Саме тому ця рослина селиться тільки на теплих схилах, де природа ніби зберегла клаптики природних резерватів, щоб живі пришельці з давнини дивували нас своєю незвичайною красою. Є й багато інших не менш цікавих та рідкісних рослин, які можна побачити під час проходження туристичного маршруту.

Цікавими буде побачити річку Савранку, оскільки вся територія Парку, за виключенням північної частини, відноситься до басейну річки. Загальна довжина річки – 97 км.

5. Основні види діяльності.

Національний природний парк «Кармелюкове Поділля», який розташований у південній частині Тростянецького району с. Ободівка зареєстрований у грудні 2011 року. Це перший національний природний парк у Вінницькій області.

Парк займає частину Подільського плато, яка є відносно рівновіддаленою від головних промислово-економічних і торгових центрів регіону. Він сягає кордонів північно-західної частини південного Побужжя, в основі якого лежить український кристалічний щит в межах Подільської височини.

Основним завданням національного природного парку «Кармелюкове Поділля» є збереження і відтворення унікальних природних та історико-культурних цінностей, створення умов для організації туризму, відпочинку

та інших видів рекреаційної діяльності.

Найвищу цінність національного природного парку становлять лісові насадження, загальною площею 17987,5 га, де переважають широколистяні ліси. Зокрема, збереглося декілька унікальних лісових масивів, з дубово-грабових насаджень з домішкою ясеневих. А також з цінним флористичним ядром середземноморських, балканських та середньоевропейських видів рослин: береки лікарської, шоломниці високої, купини широколистяної та інших.

Лісові масиви, які увійдуть до складу Національного парку, є місцем зростання популяцій багатьох видів із Червоної книги України. Виявлено у складі флори 17 видів, що увійшли до другого видання Червоної книги України: коручка пурпурова, сон великий, тюльпан дібровний, в'язіль стрункий, відкашник татарниколистий, вишня степова. Реліктовим та рідкісним видом є в'язіль стрункий. Відомо на Україні близько 10 місцезнаходжень, на Вінниччині – 2.

Коручка пурпурова – рідкісна орхідея, яка знаходиться на північно-східній межі ареалу. Тюльпан дібровний раніше не вказувався для Вінниччини, він був вперше виявлений у Бритавській дачі. Наявність великих популяцій цього рідкісного для регіону виду надає особливої цінності майбутньому національному парку. Сон великий виявлений у 107 кварталі Бритавської дачі. Зростають тут рідкісні для Вінниччини степові види – ковила волосиста, адоніс (горицвіт) весняний (в найбільшій кількості виявлена в ур.Єленово –185 кв. Бритавської дачі),

барвінок трав'янистий, суниці зелені. Один із найбільш рідкісних для всієї території України степових видів, занесених до Червоної книги України, відкасник татарниколистий – виявлений поза лісовими масивами на ділянках Терещуків яр та Ромашково, неподалік від смт. Чечельника. Для Вінниччини це – унікальна знахідка. Відкасник татарниколистий зустрічається ще лише на Львівщині (“Касова гора”), проте там його популяція значно менша.

У флорі майбутнього парку виявлено ряд регіонально рідкісних видів, які повинні охоронятися на Вінниччині – ряст Маршалла, який в області зростає лише тут, ломиніс цілолистий, зубниця п'ятилиста, півники угорські, косарики черепитчасті, лазурник трилопатевий, чемериця чорна, чина паннонська, зірочник гайовий.

Із рідкісних видів тварин, занесених до “Червоної книги України” зареєстровано борсука, kota лісового, горностая, орла-карлика, балобана, мідянки, жука-оленя.

Джерела

- Текст закону на веб-сайті Верховної Ради України
- Про новостворений національний парк «Кармелюкове Поділля»: МІЖ ДНІСТРОМ І БУГОМ 3 серії «Новий злет природно-заповідної справи на Україні»
<http://pzf.menr.gov.ua>
<http://oblvintour.com.ua>

Центральний міський парк Вінниці Теоретичний матеріал

1. Загальна інформація

Парк розташований у середмісті Вінниці — між вулицями Соборною (центральна), Першотравневою і Хмельницьким шосе.

Площа парку становить 40 га.

На території парку розташовані численні пам'ятники (М. Горькому біля центрального входу, воїнам-афганцям, січовим стрільцям, загиблим міліціонерам), а також «Алея славетних земляків», працюють об'єкти дозвілля і відпочинку: кіноконцертний зал «Райдуга», літній театр, стадіон, ковзанка, міський планетарій, численні атракціони й ігрові автомати.

За понад 70-літню історію існування Парк завжди був місцем святкувань, як загальнодержавних, так і місцевих/міських подій і свят. Гарною традицією стало проведення в парку народних гулянь та свят, зараз, зокрема, на День міста, День Перемоги, День Незалежності тощо.

2. З історії парку

Офіційно вважається, що парк заснований у 1937 році, хоча ще наприкінці XIX ст. в частині сучасного парку, а саме в районі центрального

фонтану та літнього театру вже був закладений парк ротмістра* Толстого, названого так в честь колишнього власника землі на якій знаходився парк, котрий заповідав землю місту. Тут було розбито декілька алей, клумб, побудовано Літній театр, встановлено один з перших у місті "Чарівних ліхтарів" (кіно), орендаром якого була Т. Лентовська, знаменита ще і побудовою великого Міського театру. Вхід до парку ротмістра Толстого був з вулиці Хлібної (біля 2-ї школи). Основні роботи по удосконаленню парку велись на початку 30-х років. Вхід з Грушевського розчистили вже після війни тоді ж і була насаджена алея каштанів. По кромці парку вздовж Хмельницького шосе, починаючи від Лебединого озера стояли три будиночки, які проіснували там до забудови мікрорайну Вишенька, потім людей, які там проживали відселили у новобудови. На місці озера було болотце, яке приносило крайньому будиночку багато турбот, бо часто розливалось, заливаючи і без того малесеньке подвір'я жителів, які бідували там. Саме з цього болотця і брала свій початок річка Каліча**.

На іншій частині нинішнього парку знаходився римо-католицький цвинтар закладений ще наприкінці XVIII століття, а в кінці XIX ст. міською Думою та управою вже велася мова про його закриття, але під територію парку його віддали тільки у 1937 році. Цвинтар приблизно розпочинався біля теперішнього кіноконцертного залу Райдуга і закінчувався по межі вулиці Хлібної. У зв'язку з тим що у цьому районі знаходилось одразу два кладовища римо-католицьке та православне, сучасна площа Гагаріна колись називалась Кладбещенською. На теперішній час (1.10.2013) польська громада ініціювала збір підписів за встановлення в пам'ять про цвинтар пам'ятного знаку.

Колись зі сторони вулиці Грушевського, парк межував з будинком в якому два роки проживав генерал Брусилів, але пізніше будинок знесли і на його місці збудували будівлю НКВС, та все ж в пам'ять про перебування генерала у місті, був названий інший будинок по вул. Архітектора Артинова. Надалі, перебування НКВС поруч з парком надасть поштовх для його розвитку і одночасно поставить велику кроваву пляму в його історії, так як на території парку проводились масові поховання жертв розстрілів радянської влади і саме для їх прикриття були направленні великі кошти на розвиток парку. У 1937-38 роках радянська влада винищувала потенційних опонентів, українську інтелігенцію, вчорашніх офіцерів, службовців, священників. За свідченнями свідків, щоб не було чути пострілів під-час розстрілів вмикалися сирени і відбійні молотки, а самих людей закопували рано вранці у могили котрі сягали 4 метрів в глибину. Загалом кількість жертв захоронених на території центрального парку сягає від 2 до 20 тисяч людей. Німецькою окупаційною владою у 1943 році в знак антипропаганди радянської влади здійснено розкопки і на території парку було виявлено 35 гуртових могил, з них 14 – розкрито. При проведенні експертиз виявлено що багато людей було поховано заживо, а жінки були згвалтовані. (Хоча підкреслю, це все проводилось для дескредитиції радянської влади, так-що чи вірити результатам експертиз чи ні, особисте діло кожного). Після

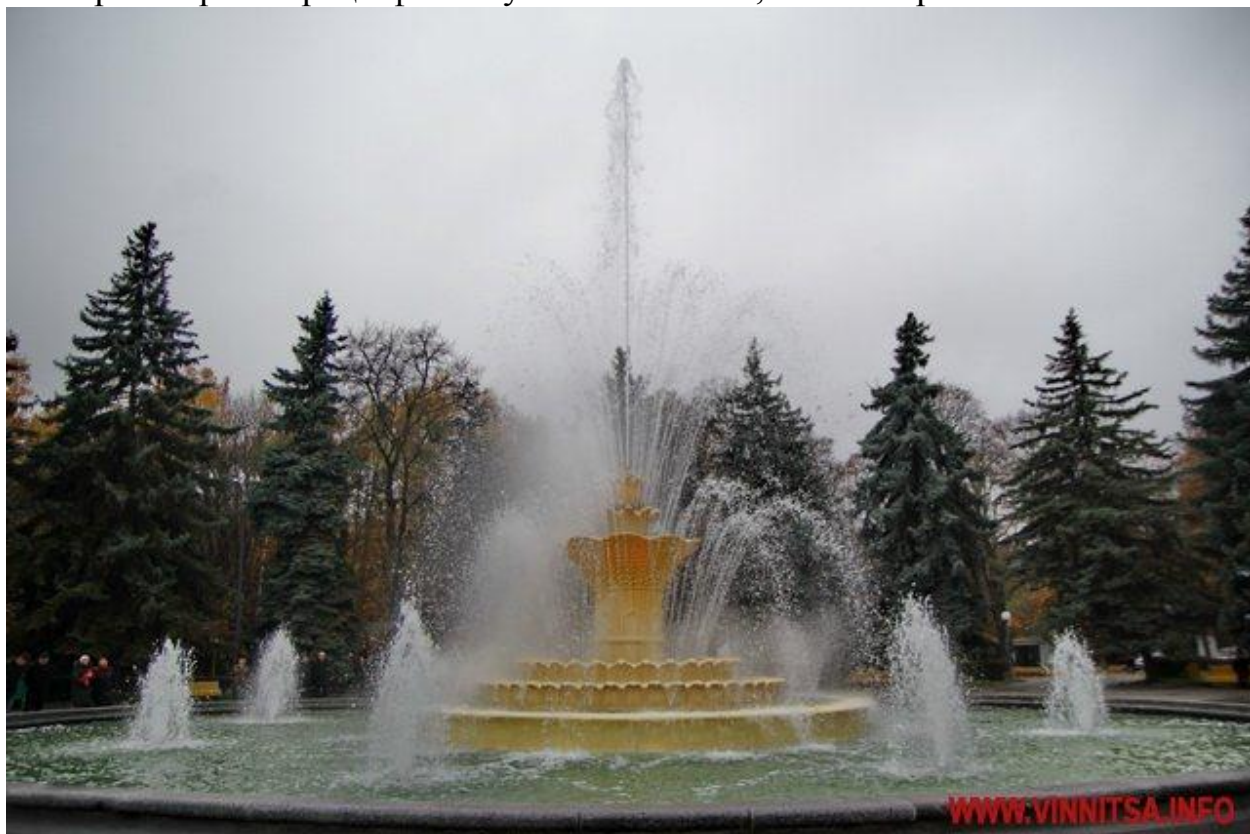

звільнення міста від німецької окупації у 1944 році постановою Вінницького міськвиконкому було виділено 10 тис. карбованців, а у 1945 році - навіть 2 млн. 308 тисяч карбованців (на той післявоєнний час це були дуже великі гроші) для упорядкування парку, а фактично для маскування масових поховань жертв репресій. У цьому ж році парк відновив свою роботу, доречі вхід до нього був платний.

Одразу у післявоєнний період збудовані вхідні арки в парк по вулицях Хлібній та Грушевського. В 1946 році змонтований атракціон «Русская карусель», визнаний найстарішим працюючим атракціоном в Україні. У 1948 році руками німецьких полонених збудований літній театр, навпроти якого був фонтан, але на початку 1950 років його зруйнували через перепланування парку і замість нього збудували центральний фонтан, який нещодавно, у 2013 році, відреконструювали. Доречі фонтанів мало бути два, але на місці іншого фонтану була створена клумба, так як один із журналістів написав не дуже гарну статтю, про намагання створення помпезності у парку провінційного містечка і марнотрацтво народних коштів. В 1967 році на честь першого польоту людини в космос збудована арка центрального входу

в парк. Як недавно виявилось, вона створена завдяки іграшці кішці, яка і послужила ідеєю форми арки. Пізніше в парку було створено озерце з фонтаном та лебедями, але після реконструкції 2011 року фонтан демонтували. Аж 17 жовтня у Вінниці, в центральному парку культури і відпочинку ім. Горького «повернувся до життя» знаменитий фонтан на Фонтанній площі. Це стало можливим після проведення реставрації, яка розпочалась у червні 2013 року. До цього часу фонтан, збудований 55 років тому, не працював вже близько 10 років через застарілі системи, а бетонні конструкції вже зазнали руйнувань. Оновлений фонтан абсолютно автентичний тому, яким його вже звикли бачити декілька поколінь вінничан. Для цього були вилиті спеціальні бетонні елементи, які повністю повторюють елементи старого фонтану. За словами мера Вінниці Володимира Гройсмана, підприємство, яке виготовляло ці форми - дає 50-річну гарантію на ці вироби. А завдяки використанню сучасних технологій – фарба на елементах триматиметься достатньо довго і не потребуватиме частого фарбування. Фонтан також обладнано сучасною підсвіткою з 70 прожекторів, 4 водними насосами, які створюватимуть необхідний тиск для 187 форсунок-струменів. В рамках реконструкції фонтану також були виконано заміни мереж електроживлення, водопостачання та водовідведення. Загальна вартість реставрації фонтану становить 970,280 тис. гривень.

За часів незалежності (після 1991 року) по роках шоково-економічної терапії 1990-х років, що позначилось на парку запустінням через брак коштів для підтримання його в належному стані, наприкінці 1990-х — у 2000-х Парк ім. Горького знову набув статусу центральної зони дозвілля і відпочинку вінничан і гостей міста, полагоджено і відновлено роботу атракціонів,

споруджено нові пам'ятки, відкрилися нові заклади харчування (ресторан «Європа»), а всередині 2008 року на території парку відкрито ковзанку зі штучним покриттям критого типу «Льодовий клуб».

На території парку знаходиться планетарій, один із 5 планетаріїв на всю Україну, з унікальним обладнанням німецької фірми Цейс. Із найцікавіших атракціонів парку можна назвати колесо огляду тай усе... Крім цього всього в парку є ще стадіон для гри в хокей на траві, критий каток, площадка для ВМХерів та гри в пейнтбол, кілька пам'ятників, куточок закоханий, кіноконцертний зал Райдуга, тенісні корти та різні заклади харчування, а при вході в парк зі сторони книжки на землі викладена «роза вітрів», яка вказує напрямки сторін світу... В 2013 на території парку почали створюватись зелені композиції у вигляді рептилій (гігантської черепахи та крокодила).

Загалом всі алеї парку радують око відпочиваючих і можливо надихають на якісь добрі справи (декого розбити ліхтар, потоптати клумбу, проявити на стіні чи лавочці свій великий словниковий запас, дати лебедю по клюву і т.д.).

3. Сучасний центральний міський парк м. Вінниці.

На сьогоднішній день парк є пам'яткою садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення.

Важко уявити місто без цього чудового парку. Він завжди гарний — в літньому, молодому вбранні зеленого листа і залитий золотим промінням весняного сонця, або в сяйві іскристих наметів снігу, чи то в жовтогарячих кольорах осені. Вінничани протягом декількох поколінь по праву пишаються своїм неповторним зеленим оазисом у самому центрі міста, що є прекрасним місцем відпочинку і розваг.

Джерела

<http://uk.wikipedia.org>

www.myvin.com.ua «Моя Вінниця», інформаційний портал

<http://vinnitsya.at.ua>

<http://www.parkgoriky.com.ua>

Антін Драган. “Пам'ятаймо про Вінницю”. – Вінниця., 1992; “Вінниця: Злочин без кари” (документи, свідчення, матеріали про більшовицькі розстріли у Вінниці в 1937-1938 роках). – К: “Воскресіння”, 1994.

Бакотська затока Теоретичний матеріал

Бакота в перекладі з давньоруської означає «Бажане, чудове місце». З давніх-давен тут оселялися і проживали люди, тому що і земля була родюча, і клімат сприятливий – недаремно цю місцину ще називають «подільською Ялтою». Справді, кількість сонячних днів у році тут можна порівняти з Кримом. Буває - в Кам'янці переїщить дощ, а в тут погримить-погримить, і знову сонячно.

1. Загальні дані.

Затока р. Дністер. Кам'янець-Подільський район Хмельницької області. Угіддя знаходиться біля сіл Гораївка та Колодіївка та за 50 км на південний схід від м. Кам'янець-Подільський (100 тис. жителів).

Висота над рівнем моря: мінімальна - 114 м, середня - 117,5 м, максимальна - 121 м **Площа:** 1590 га

Затока виникла після затоплення низинної ділянки р. Дністер у процесі заповнення Дністровського водосховища. Розташована в каньйоні річки і репрезентує типові для басейну верхнього Дністра природні комплекси рослинності і тваринного світу. Відіграє важливу роль значну роль для збереження ряду рідкісних в Європі і Україні видів птахів, насамперед хижих (яструби великий *Accipiter gentilis* і малий *A. nisus*, канюк звичайний *Buteo buteo*, зміїд *Circaetus gallicus*, боривітер звичайний *Falco tinnunculus*), тривалого перебування під час весняних і осінніх міграцій птахів водно-болотного комплексу (крижень *Anas platyrhynchos*, лебідь-шипун *Cygnus olor*, чепури - велика *Egretta alba* і мала *E. garzetta*, коловодник болотяний

Tringa glareola, чайка *Vanellus vanellus* та інших), нересту риб. Збереження природних цінностей угіддя забезпечується його входженням до складу Національного природного парку «Подільські Товтри».

Континентальний біогеографічний регіон на карті Смарагдової мережі Європи. За геоботанічним районуванням України належить до Східноєвропейської провінції Європейської широколистяної області. Належить до середньої ділянки басейну Дністра (верхів'я Дністровського водосховища).

Державна власність на землі водного фонду, що включає акваторію та прибережні захисні смуги по обидві сторони річки у межах «Подільські Товтри». Стан річки та прибережних смуг контролюється Дністровським регіональним басейновим управлінням. 70% земель відноситься до водоохоронної зони р. Дністер. Прилеглі землі: Знаходяться в межах «Подільські Товтри». Інші землі державної власності - землі водного фонду, землі населених пунктів (приватні та муніципальні) і приватні сільськогосподарські землі (рілля, пасовища, сінокоси, сади).

2. Природні ресурси, клімат, рельєф.

Розташоване у межах Волино-Подільського тектонічного блоку і відзначається близьким до поверхні заляганням порід кристалічного фундаменту. Тут залягають вапняки, мергелі, пісковики, сланці, а також граніти та гнейси, що перекриваються лесами. Поверхня угіддя - це переважно підвищена полого-хвиляста лесова рівнина. За фізико-географічним районуванням України належить до Західно-Подільського району Західно-Подільської області Подільської лісостепової зони. Ґрунти - темно-сірі опідзолені, чорноземи опідзолені переважно на лесових породах. Затока утворилася у 1976 р. внаслідок створення на Дністрі Дністровського водосховища довжиною 194 км і об'ємом 3 км³, до якого нижче примикає буферне водосховище довжиною 17 км і об'ємом 0,031 км³. Мінералізація води у верхньому Дністрі коливається від 205 до 570 мг/л. Вода належить переважно до гідрокарбонатно-кальцієвого класу II типу. Якість води в цілому добра; в районі угіддя здійснюється забір води для потреб м. Кам'янець-Подільський. Клімат помірно континентальний з м'якою зимою і теплим, вологим літом. Пересічна температура повітря в січні -5,5°C, в липні +18,8°C. Період з температурою понад +10°C становить близько 168 діб. Дністер бере початок на північно-східних схилах Українських Карпат і впадає у Дністровський лиман Чорного моря, має загальну довжину 1352 км, площу басейну - 72,5 тис. км². Середньорічний стік води у Дністрі становить 9,5 км³ (в середньому близько 300 м³/с), причому майже 80% стоку формується у гірській частині та передгір'ях Карпат. Живлення Дністра змішане, з переважанням снігового живлення над дощовим.

У межень на Дністрі глибина Бакотської затоки складає 34 м, ширина - 1700 м, швидкість течії на стрижні - 0,7-3,0 м/с. У повінь, яка здебільшого відбувається у травні-червні, вода може підніматись на 6 м, але не виходить у цих місцях з берегів Дністровського каньйону. Взимку затока замерзає, але

на межі з Дністром вода не замерзає. У затоку впадають невеликі струмки та джерела з оточуючих вапнякових скель. Середньорічна кількість опадів в районі затоки становить близько 532 мм, а найбільша кількість опадів характерна для літніх місяців. Водний режим у межах угіддя великою мірою залежить від умов формування стоку Дністра та діяльності Дністровського водосховища з гідроелектростанцією, хоча при визначенні об'ємів попусків з водосховища обов'язково враховуються екологічні потреби Верхнього Дністра.

3. Екологічні особливості.

Прибережно-водна рослинність представлена значно поширеними рогазом вузьколистим *Typha angustifolia* та рогазом широколистим *T. latifolia*, осокою гострою *Carex acuta*, підмаренником болотним *Galium palustre*, чистецем болотним *Stachys palustris*, рдесником плаваючим *Potamogeton natans*, м'ятою водною *Mentha aquatica*, ситнягом болотним *Eleocharis palustris*. Водна рослинність представлена синьо-зеленими, червоними, евгленовими водоростями, насамперед, *Oscillatoria granulata*, *Euglena acus*, *Bangia atropurpurea*, *Ulothrix tenerrima*. Береги затоки стрімкі (район Дністровського каньйону), подекуди скелясті, а прибережна смуга вкрита галькою та щебенем. На берегах поширена степова, лісова та кальцепетрофітна рослинність.

4. Флора.

Для прибережно-водної рослинності дельтової ділянки угіддя характерні рідкісні ценози Зеленої книги рідкісних та типових рослинних угруповань України з домінуванням ряски малої *Lemna minor*, стрілолиста стрілолистого *Sagittaria sagittifolia* та їжачої голівки зринувшої *Sparganium emersum*.

5. Фауна.

Птахи: У межах угіддя та поряд з ним поширені види, занесені до Червоної книги України та/або Бернської конвенції (додаток II, «потребують охорони»), а саме: яструби - великий *Accipiter gentilis* (1 пара) і малий *A. nisus* (4 пари), канюк звичайний *Buteo buteo* (3 пари), зміїд *Circus gallicus* (1 пара), боривітер звичайний *Falco tinnunculus* (1 пара), деркач *Circus cyrex* (2 пари), рибалочка *Alcedo atthis* (2 пари), бджолоїдка *Merops apiaster* (5-15 пар), ластівка берегова *Riparia riparia* (11-26 пар), плиски - жовта *Motacilla flava* (3-5 пар) та біла *M. alba* (3-5 пар). У гніздовий період на території угіддя знаходять корм чапля сіра *Ardea cinerea*, лелека білий *Ciconia ciconia*, шуліка чорний *Milvus migrans*, беркут *Aquila chrysaetos*, боривітер степовий *Falco naumanni*, ластівка сільська *Hirundo rustica* та інші види. Під час весняних і осінніх міграцій та взимку в межах угіддя реєструються: гагара червоношия *Gavia stellata*, чепури - велика *Egretta alba* і мала *E. garzetta*, чернь чубата *Aythya fuligula*, чернь морська *A. marila*, попелюх *A. ferina*, гоголь *Vulpes clangula*, пірникоза велика *Podiceps cristatus*, лунь польовий *Circus cyaneus*,

підсоколики - великий *Falco subbuteo* і малий *F. columbarius*, сапсан *F. peregrinus*, журавель сірий *Grus grus*, чайка *Vanellus vanellus*, коловодник болотяний *Tringa glareola*, зимняк *Buteo lagopus*, кібчик *Falco vespertinus*, крижень *Anas platyrhynchos*, лебідь-шипун *Cygnus olor* та інші.

Риби. Найбільш поширені види: щука *Esox lucius*, карасі *Carassius gibelio* та *C. carassius*, короп *Cyprinus carpio*, окунь *Perca fluviatilis*, судак звичайний *Lucioperca lucioperca*, йорж звичайний *Gymnocephalus cernua*, плітка *Rutilus rutilus*, ялець звичайний *Leuciscus leuciscus*, головень звичайний *L. cephalus*, краснопірка *Scardinius erythrophthalmus*, пічкур звичайний *Gobio gobio*, плоскирка звичайна *Blicca bjoerkna*, в'юн звичайний *Misgurnus fossilis*, верховодка звичайна *Alburnus alburnus*, лящ *Abramis brama*, марена звичайна *Barbus barbus*, бичок-кругляк *Neogobius gymnotrachelus*. У водах нерестяться та нагулюють види, що охороняються: вирезуб *Rutilus frisii*, вівсянка *Leucaspius delineatus*, бистрянкa звичайна *Alburnoides bipunctatus*, підуст *Chondrostoma nasus*, гірчак *Rhodeus sericeus*, сом *Silurus glanis*, чоп великий *Zingel zingel*, бичок-бабка *Gobius fluviatilis*.

6. Стан охорони біорізноманіття

Соціальні та культурні цінності: На березі затоки є Бакотський скельний монастир, збудований монахами у IX ст. у вапняковій скелі. У верхів'ї затоки є два обладнані місця для наметових таборів, зокрема для розташування літнього молодіжного табору.

Дозволені наукові дослідження, природоохоронні заходи.

Рекреаційна діяльність: відпочинок у визначених місцях, рибальство і полювання, терміни та обсяги яких погоджуються з адміністрацією НПП «Подільські Товтри». Промисловий вилов риби (з 1 червня до початку льодоставу). На березі затоки розташовані два вагончики рибалок Хмельницького рибогосподарського об'єднання. Прилеглі землі: Рекреаційна і лісogосподарська діяльність, аматорське та промислове рибальство у відведених місцях, господарська діяльність НПП «Подільські Товтри» відповідно до типів сільськогосподарських угідь: пасовищ, сінокосів, ріллі, садів.

Шкода навколишньому природному середовищу: рекреаційна діяльність, регламентоване рибальство та полювання, зміна рівнів води внаслідок діяльності Дністровської гідроелектростанції, ерозія берегів. Навколо угіддя - рибальство, судноплавство, рекреаційна діяльність.

Вжиті природоохоронні заходи: Відповідно до Указу Президента України від 27.06.1996 р. № 174/ 96 територія угіддя увійшла до складу рекреаційної зони Національного природного парку НПП «Подільські Товтри». Менеджмент біорізноманіття здійснюється відповідно до закону «Про природно-заповідний фонд України» (1992 р.) та Положення про Національний природний парк «Подільські Товтри» (1996 р.). Моніторинг водних ресурсів здійснює Дністровське регіональне басейнове управління (с. Новодштровськ Чершвецької обл.).

Запропоновані, але ще не виконані, природоохоронні заходи: Проект організації території, охорони, відтворення та рекреаційного використання

природних комплексів і об'єктів НПП «Подільські Товтри» затверджено Міністерством екології та природних ресурсів України у 2002 році. Буде розроблено спеціальний менеджмент-план для водноболотного угіддя міжнародного значення.

Проведені наукові дослідження: НПП «Подільські Товтри», якому підпорядковане угіддя, є науково-дослідною установою при Мінприроди України. У штаті парку 6 наукових співробітників, які працюють у відділі науки. Серед головних напрямів досліджень: моніторинг стану збереження біологічного та ландшафтного різноманіття в рамках виконання щорічної програми Літопису природи. Наукові дослідження здійснюються за активної участі співробітників Інституту екології Карпат НАН України (м. Львів), Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного та Інституту зоології НАН України (м. Київ).

7. Сучасний стан екологічної освіти, просвіти, інформування та виховання.

Постійно здійснюється еколого-освітня діяльність серед місцевого населення, передусім школярів та відпочиваючих. Випускаються інформаційні листівки та буклети щодо цінностей НПП «Подільські Товтри». Еколого-освітній центр знаходиться в адміністративній будівлі парку в м. Кам'янець-Подільський, його філія - в смт Стара Ушиця (за 2 км від Бакотської затоки).

8. Сучасний стан рекреації і туризму.

У наметових таборах у верхній частині угіддя впродовж року (переважно влітку) перебуває близько 6 тис. відпочиваючих. Бакотський скельний монастир, що знаходиться на крутому березі затоки, щорічно відвідує до 5 тис. осіб. З початку червня та взимку дозволяється аматорське рибальство (взимку - підлідне). Промислове рибальство здійснюється Хмельницьким рибогосподарським об'єднанням. Полювання на мисливські види птахів (диких качок) дозволяється з середини серпня до 1 листопада. До Бакотської затоки підходить екологічна стежка протяжністю 4 км і туристичний маршрут завдовжки 8 км, якими співробітники НПП «Подільські Товтри» щороку проводять до 3 тис. відвідувачів. Для школярів організуються екскурсії, для студентів - екологічний табір.

Джерела інформації:

- 1) Заповідники і національні природні парки України. - К.: Вища школа, 1999. - 230 с.
- 2) Літопис природи Національного природного парку «Подільські Товтри», 6 томів (1997-2002 рр.).
- 3) Фіторізноманіття національних природних парків України / Під ред. Т. Л. Андрієнко і В. А. Онищенко. - К.: Наук. світ, 2003. - 143 с.
- 4) Червона книга України: Тваринний світ. - К.: УЕ, 1994. - 464 с.
- 5) Червона книга України: Рослинний світ. - К.: УЕ, 1996. - 608 с.

Перелік питань винесених на модуль 1.

1. Зміст, визначення, об'єкти та значення заповідної справи
2. Структура заповідної справи, як навчальної дисципліни
3. Наукові засади заповідної справи
4. Дослідження природного розвитку рослинного та тваринного світу
5. Виділення в природних комплексах унікальних ділянок і питання їх збереження
6. Необхідність збереження біорізноманіття Землі
7. Зміст, визначення та значення і об'єкти заповідної справи
8. Структура заповідної справи, як навчальної дисципліни
9. Наукові засади заповідної справи
10. Дослідження природного розвитку рослинного та тваринного світу
11. Виділення в природних комплексах унікальних ділянок і питання їх збереження
12. Необхідність збереження біорізноманіття Землі
13. Базовий закон „Про природно-заповідний фонд України”
14. Міжнародні критерії оголошення заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ
15. Класифікація природно-заповідного фонду
16. Критерії оцінки ландшафтів
17. Етапи створення територій природно-заповідного фонду
18. Процедура створення об'єктів ПЗФ.
19. Матеріали погодження
20. Режим територій та об'єктів ПЗФ
21. Функції державного контролю
22. Відновлення екосистем та їх компонентів
23. Напрямки ренатуралізації
24. Нормативно правова база заповідної справи
25. Найефективніша форма охорони цінних природних територій і об'єктів?
26. Назвіть головні аспекти ролі та значення природно-заповідного фонду в житті біосфери та суспільства?
27. Що є базою для створення екомережі?
28. Що таке ядра екологічної мережі?
29. Які критерії вибору території для організації природних заповідників?
30. Чи можна зберегти всю різноманітність живої природи?
31. Які види тварин були збережені методом реакліматизації?
32. Які завдання ботанічних садів в галузі відтворення і розмноження рідкісних і зникаючих видів флори?
33. Розкрийте роль природно-заповідного фонду в збереженні рідкісних, типових та мальовничих ландшафтів.
34. Чому слід зберегти геологічні і карстово-спелеологічні природні об'єкти?
35. Що таке науковий моніторинг довкілля на територіях природно-заповідного фонду?
36. Яке значення природно-заповідного фонду для розвитку рекреаційної

діяльності, створення сприятливих екологічних умов для здоров'я людини?

37. Назвіть головні завдання природно-заповідного фонду як бази еколого-просвітницької роботи

38. Коли був прийнятий Закон України «Про природно-заповідний фонд України»?

39. Якими шляхами (методами) забезпечується збереження природно-заповідного фонду?

40. Назвіть спеціально уповноважений орган управління в галузі організації, охорони та використання природно-заповідного фонду.

41. Що таке режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду?

42. Для чого установлюються охоронні зони територій та об'єктів природно-заповідного фонду?

43. З якою метою проводяться наукові роботи на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду?

44. Що таке Літопис природи природно-заповідного фонду?

45. Який порядок створення й оголошення територій та об'єктів ПЗФ?

46. Що таке державний кадастр природно-заповідного фонду?

47. Які принципи організації охорони природно-заповідного фонду?

48. Яку відповідальність тягнуть за собою порушення законодавства про природно-заповідний фонд?

49. Якою є структура природно-заповідного фонду України?

50. Які першочергові завдання передбачає Концепція розвитку заповідної справи України?

51. За рахунок яких територій розширюється мережа ПЗФ України?

52. Яка роль моніторингу довкілля у формуванні мережі природно-заповідного фонду?

53. Яка площа біосферних та природних заповідників України?

54. З якою метою та які основні завдання покладаються при створенні дендрологічних та зоологічних парків?

55. Яка діяльність забороняється або обмежується на території

56. З якою метою створюються та які основні завдання заповідних урочищ?

57. Які зони виділяються для забезпечення необхідного режиму охорони та ефективного використання у межах ботанічних садів?

58. З якою метою та які основні завдання покладаються при створенні дендрологічних та зоологічних парків?

59. Яким шляхом забезпечується охорона та відтворення видів тварин та рослин, занесених до Червоної книги України?

60. На які категорії поділяються види тварин та рослин, занесені до Червоної книги України?

61. Які відомості вказуються про кожен із видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України?

62. Що є підставою для занесення до Червоної книги України певного виду тварин чи рослин?

63. Яка найефективніша форма охорони цінних природних територій і об'єктів?

Перелік питань винесених на модуль 2.

1. Мета освітньо-виховної діяльності організацій ПЗФ.
2. Методи, прийоми та організація різних форм освіти на об'єктах ПЗФ.
3. Організаційні форми освітньо-виховної діяльності на об'єктах ПЗФ.
4. Всеєвропейська екомережа - основні базові принципи.
5. Структурні елементи екомережі.
6. Основні природні регіони екомережі.
7. Законодавча база створення екомережі в Україні.
8. Програма основних заходів створення екомережі.
9. Формат конвенцій та угод щодо збереження біорізноманіття.
10. Які цілі ставить перед собою Конвенція про біологічне різноманіття (1992)
11. У чому полягають головні завдання Бернської (1979 р.) конвенції?
12. Рамкова конвенція ООН (про зміну клімату) та Віденська конвенція (про охорону озонового шару атмосфери)
13. Створення системи транскордонних природоохоронних територій.
14. Що є підставами притягнення винних до юридичної відповідальності
15. Дисциплінарні стягнення за порушення функціонування об'єктів ПЗФ.
16. Підстава притягнення до адміністративної відповідальності
17. Такси для обчислення розміру відшкодування шкоди
18. Що є підставами притягнення винних до юридичної відповідальності
19. Види використання територій та об'єктів ПЗФ .
20. Зарубіжний і вітчизняний досвід
21. Суб'єкти рекреаційної діяльності
22. Рекреаційні ресурси
23. Чим знаменитий біосферний заповідник «Асканія -Нова»?
24. Яке природоохоронне значення має Дунайський біосферний заповідник?
25. Український степовий заповідник. Опишіть його особливості і флористичну різноманітність.
26. Назвіть природні заповідники Криму.
27. Відмінності між природними заповідниками «Розточчя» і «Медобори».
28. З якою метою створений Карпатський національний природний парк?
29. Які основні завдання Шацького національного природного парку ?
30. З яким природним об'єктом та народною легендою пов'язати створення національного природного парку «Синевир»?
31. Що спільного між національними природними парками «Подільські товтри» та «Святі гори»?
32. Які типи лісів фітоценотичного фонду відтворені в штучних умовах Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка?

33. Скільки визначено напрямків ведення лісового господарства України? На яких напрямках найбільше уваги приділяється в провадженню заповідного режиму?
34. Назвіть стратегічні цілі, досягнення яких має забезпечити критерій «Підтримання соціально-економічних функцій лісів»,
35. Назвіть індикатори критерію «Збереження та забезпеченням захисних функцій лісів».
36. Чому впровадження критеріїв екологічно сталого управління охороною, захистом, використанням та відтворенням лісів є необхідною умовою розвитку природно-заповідної мережі України?
37. Які заходи здійснюються в Україні по виконанню загальнодержавної Програми формування національної екологічної мережі на 2000-2015 рік?
38. Що таке «ядра» та «коридори» екологічної мережі?
39. Назвіть причинити наслідки катастрофічних повеней на Закарпатті
40. Яку екологічну роль виконують ліси Карпат?
41. Які основні вимоги Закону України «Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону»?
42. Які екологічні наслідки трельовання деревини з гір гусеничними тракторами та спуску її повітряно-канатними установками?
43. Які Ви знаєте найважливіші міжнародні документи щодо збереження біологічного та ландшафтного розмаїття?
44. Значення водно-болотних угідь. Матеріалио Рамсарської конвенції.
45. Чим було зумовлене прийняття Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що перебувають підзагрозою зникнення?
46. Основні положення Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин.
47. Значення Бернської Конвенції(1979р.) про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ в Європі?
48. Які особливості Конвенції про охорону біологічного різноманіття, що прийнята в Ріо-де-Жанейро 5 червня 1992року?
49. Конвенція «Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля»?
50. Які законодавчі акти регламентують порядок збереження, раціонального використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду?
51. Чим визначається правовий режим охорони природно-заповідного фонду?
52. Що є метою державного контролю за дотриманням режиму на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду?
53. Яку відповідальність тягне за собою порушення законодавства про ПЗФ?

54. За які порушення законодавства про природно-заповідний фонд несуть відповідальність юридичні та фізичні особи?
55. Яким міністерством застосовується адміністративна відповідальність щодо громадян та службових осіб, які вчинили адміністративні порушення в галузі охорони та використання природно-заповідного фонду?
56. Яку цивільну відповідальність несуть юридичні та фізичні особи, що заподіяли шкоду природно-заповідному фонду?
57. За які правопорушення в галузі охорони та використання ПЗФ застосовується кримінальна відповідальність?
58. Які основні завдання державного контролю за дотриманням режиму на територіях та об'єктах ПЗФ ?
59. Порядок здійснення документальної перевірки на територіях ПЗФ?
60. Яким чином оформляються результати перевірки заповідного режиму?

Індивідуальні науково-дослідні завдання

1. Біосферний заповідник "Асканія Нова" і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
2. Карпатський біосферний заповідник і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
3. Чорноморський біосферний заповідник і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
4. Природний заповідник "Розточчя" і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
5. Природний заповідник "Медобори" і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
6. Луганський природний заповідник і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
7. Канівський природний заповідник і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
8. Природний заповідник "Мис Мартьян" і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
9. Український природний степовий заповідник і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
10. Поліський природний заповідник і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
11. Природний заповідник "Дунайські плавні" і його роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
12. Ялтинський природний гірсько-лісовий заповідник і його роль у збереженні унікальних й типових екосистем, біорізноманіття і генофонду видів.
13. Дніпровсько-Орільський природний заповідник і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.

14. Карадагський природний заповідник і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
15. Рівненський природний заповідник і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
16. Природний заповідник "Сланецький" і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
17. Білатеральний природний заповідник "Стужиця" і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
18. Природний заповідник "Горгани" і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
19. Карпатський національний природний парк і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
20. Шацький національний природний парк і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
21. Національний природний парк "Українські Бескиди" і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
22. Національний природний парк "Синевір" і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
23. Національний природний парк "Подільські Товтри" і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
24. Національний природний парк "Святі гори" і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
25. Національний природний парк "Старогутський" і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
26. Національний природний парк "Тарханкутський" і його роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
27. Регіональні ландшафтні парки України і їх роль у збереженні унікальних і типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
28. Природно-заповідний фонд Європи та його оцінка.
29. Природно-заповідний фонд Південної Америки та його оцінка.
30. Природно-заповідний фонд Північної Америки та його оцінка.
31. Природно-заповідний фонд Азії та його оцінка.
32. Природно-заповідний фонд Австралії та його оцінка.
33. Природно-заповідний фонд Африки та його оцінка.
34. Ландшафтно-ценотична репрезентативність природно-заповідних територій.
35. Ценотична репрезентативність природно-заповідних територій.
36. Флористична репрезентативність природно-заповідних територій.
37. Ландшафтна унікальність природно-заповідних територій.
38. Ценотична рідкісність і унікальність природно-заповідних територій.

39. Флористична рідкісність і унікальність природно-заповідних територій.
40. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію природного заповідника.
41. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію заказника.
42. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію національного природного парку.
43. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію регіонального ландшафтного парку.
44. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію біосферного заповідника.
45. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію пам'ятки природи.
46. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію заповідного урочища.
47. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію дендрологічного парку.
48. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію ботанічного саду.
49. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію зоологічного парку.
50. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва.
51. Порядок порушення і розгляду прохання про утворення та реєстрацію лісового генетичного резервату.
52. Статус і завдання, структура території та вимоги щодо охорони природних комплексів у природних заповідниках.
53. Статус і завдання, структура території та вимоги щодо охорони природних комплексів у біосферних заповідниках.
54. Статус і завдання, структура території та вимоги щодо охорони природних комплексів у національних природних парках.
55. Статус і завдання, структура території та вимоги щодо охорони природних комплексів у регіональних ландшафтних парках.
56. Статус і завдання та вимоги щодо охорони природних комплексів у заказниках.
57. Статус і завдання та вимоги щодо охорони природних комплексів на території пам'яток природи.
58. Статус і завдання заповідних урочищ.
59. Статус і завдання, структура території та вимоги щодо режиму ботанічних садів.
60. Статус і завдання та вимоги щодо режиму дендрологічних парків.
61. Статус і завдання, структура території та вимоги щодо режиму зоологічних парків.

62. Статус і завдання та вимоги щодо режиму парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

63. Статус і завдання, структура території та вимоги щодо охорони природних комплексів у лісових генетичних резерватах.

64. Ведення документації з наукової діяльності заповідників і національних природних парків України, наукові фонди, музейна справа.

65. Ведення документації з рекреаційної та еколого-освітньої діяльності, сфери послуг установ природно-заповідного фонду України.

66. Ознайомчо-навчальна екскурсія по території чи об'єкті природно-заповідного фонду України.

67. Методика проектування і прокладання екологічних стежок на місцевості.

Теми для самостійного вивчення

1. Детальна характеристика етапів розвитку природно-заповідної справи в Україні.
2. Міжгалузеві зв'язки природно-заповідної справи.
3. Найважливіші постаті природно-заповідної справи.
4. Наукові об'єкти ПЗФ України, які занесені до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання.
5. Характеристика офіційних міжнародних "червоних книг і переліків біорізноманіття".
6. Характеристика Червоної книги України.
7. Характеристика Зеленої книги України.
8. Кодекс поведінки в заповідній природі.
9. Історія розвитку науки про заповідання природи.
10. Характеристика категорій і вдосконалення категоріальної структури ПЗФ України.
11. Ознаки екологічної кризи біосфери: біорізноманіття й екосистем.
12. Державні заходи у сфері резервування природних територій.
13. Громадські ініціативи створення територій та об'єктів ПЗФ України.
14. Модель завершеної географічної мережі природно-заповідного фонду України відповідно до фізико-географічного районування України.
15. Характеристика мережі найбільш цінних пралісів Українських Карпат.
16. Сучасна мережа територій та об'єктів ПЗФ України (Поділля, своєї області, району).
17. Перспективна мережа територій та об'єктів ПЗФ України.
18. Мережа транскордонних територій ПЗФ України, їх характеристика.
19. Мережа заповідних територій світової природної спадщини в Україні.
20. Ресурси Всеєвропейської, національної та регіональної екомережі.
21. Характеристика функціональних зон територій та об'єктів ПЗФ.
22. Менеджмент екосистем.
23. Основні напрями геосозологічних досліджень екосистем.
24. Зміст програми Літопису природи.
25. Забезпечення ведення кадастру природно-заповідного фонду України.
26. Основні завдання Державної служби заповідної справи Міністерства екології та природних ресурсів України.
27. Концепція збалансованого розвитку в контексті охорони природи.
28. Проблеми реформування і перспективи інституційного розвитку природно-заповідної справи.
29. Характеристика основних міжнародних і вітчизняних правових документів у галузі природно-заповідної справи.
30. Характеристика правопорушень у галузі збереження ПЗФ України.
31. Екологічні фонди.
32. Шляхи вдосконалення економічного механізму функціонування заповідної справи.
33. Економіка природокористування і традиційне природокористування ПЗФ

34. Призначення, напрями розвитку та різновиди рекреації.
35. Музеї природи й екологічні стежки.
36. Служби державної охорони природно-заповідного фонду України.
37. Громадський екологічний контроль природно-заповідного фонду України.
38. Організація наукової діяльності установ природно-заповідного фонду України.
39. Науково-технічні ради, наукові куратори і наукові фонди установ ПЗФ України.
40. Практика і суб'єкти міжнародного співробітництва у галузі заповідної справи.

Перелік запитань

з навчальної дисципліни “Заповідна справа”, які виносяться на екзамен

1. Рідкісні і зникаючі рослини України, заходи охорони.
2. Рідкісні і зникаючі тварини України, заходи охорони.
3. Рідкісні і зникаючі рослини і тварини своєї місцевості, заходи охорони.
4. Заходи охорони лісів.
5. Біотичне різноманіття, його види.
6. Причини зменшення біорізноманіття.
7. Чинники впливу на біотичне різноманіття України.
8. Червона книга.
9. Зелена книга.
10. Зміст і завдання заповідної справи.
11. Охарактеризуйте структуру заповідної справи як навчальної дисципліни.
12. Матеріальні й ідеальні об'єкти заповідної справи.
13. Основні наукові напрямки ведення заповідної справи.
14. Історія розвитку заповідної справи.
15. Наукові погляди Г. Конвенца, В.В. Докучаєва, В.І. Талієва, Г.О. Кожевникова на розвиток природоохоронних територій?
16. Проблеми збалансованого розвитку, що пов'язані із заповідною справою.
17. Охарактеризуйте сучасні території та об'єкти природно-заповідного фонду України, що створені на місці монастирських лісів.
18. Мета створення заповідних об'єктів київськими і литовськими князями.
19. Перші заповідні об'єкти на території України, їх характеристика
20. Історичне значення для розвитку заповідної справи в Україні національної державності.
21. Перспективи розвитку заповідної справи в сучасній Україні.
22. Законодавство України про природно-заповідний фонд.
23. Основні засоби збереження територій і об'єктів природно-заповідного фонду
24. Категорії територій і об'єктів природно-заповідного фонду України.
25. Основні функції територій і об'єктів природно-заповідного фонду.
26. Види використання територій і об'єктів природно-заповідного фонду.
27. Правовий режим територій і об'єктів природно-заповідного фонду.
28. Форми власності на території і об'єкти природно-заповідного фонду.
29. Види відповідальності за порушення законодавства про природно-заповідний фонд України.
30. Класифікація територій і об'єктів природно-заповідного фонду, що прийнята в Україні.
31. Принцип поділу територій і об'єктів природно-заповідного фонду до певних категорій.
32. Основні характерні риси та відмінності окремих категорій природно-заповідного фонду.

33. Природні заповідники, їх роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
34. Біосферні заповідники, їх роль у збереженні унікальних та типових екосистем, біорізноманіття та генофонду видів.
35. Національні природні парки, їх роль у збереженні біотичного й ландшафтного різноманіття.
36. Функціональне зонування території національних природних парків і біосферних заповідників?
37. Регіональні ландшафтні парки, їх роль у збереженні біотичного й ландшафтного різноманіття.
38. Заказники, їх роль у збереженні біотичного й ландшафтного різноманіття.
39. Пам'ятки природи, їх роль у збереженні біотичного й ландшафтного різноманіття.
40. Заповідні урочища, їх роль у збереженні біотичного й ландшафтного різноманіття.
41. Ботанічні сади, їх роль у збереженні біотичного різноманіття.
42. Дендрологічні парки, їх роль у збереженні біотичного різноманіття.
43. Зоологічні парки, їх роль у збереженні біотичного різноманіття.
44. Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, їх роль у збереженні біотичного й ландшафтного різноманіття.
45. Міжнародні організації, що здійснюють збір, аналіз інформації та підготовку пропозицій щодо світової практики заповідання.
46. Категорії природно-заповідних територій Міжнародної спілки охорони природи і природних ресурсів (МСОП).
47. Міжнародні природоохоронні конвенції та угоди.
48. Етапи створення територій і об'єктів природно-заповідного фонду.
49. Специфіка мережі транскордонних природоохоронних територій.
50. Принципи управління біогенетичними резерватами.
51. Природоохоронні території – як об'єкти світової природної спадщини.
52. Мережа територій і об'єктів природно-заповідного фонду України.
53. Кадастр природно-заповідного фонду.
54. Екологічна мережа, її функції, елементи, значення.
55. Механізм координації наукової діяльності на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду.
56. Менеджмент екосистем та їх компонентів.
57. Шляхи, методи і засоби збереження екосистем і біорізноманіття.
58. Історія становлення та характеристика змісту програми Літопису природи.
59. Рекреаційна діяльність у межах природно-заповідного фонду.
60. Збереження та відновлення етнічних традицій природокористування.
61. Освітньо-виховна діяльність на територіях природно-заповідного фонду.
62. Вплив туризму на природу.
63. Взаємозв'язки компонентів природи в природних комплексах, причини змін природних ландшафтів.

64. Прогнозування змін в природному середовищі під впливом певних виробництв.
65. Шляхи вдосконалення механізму управління територіями і об'єктами природно-заповідного фонду.

Теми контрольних робіт

1. Об'єкт, предмет і основні поняття та завдання природно-заповідної справи.
2. Біосферне значення природно-заповідних територій.
3. Природно-заповідний фонд - національне надбання.
4. Соціальна роль природно-заповідного фонду.
5. Природно-заповідна справа і лісове господарство.
6. Природно-заповідна справа та мисливське господарство.
7. Природно-заповідна справа і садово-паркове господарство.
8. Етапи розвитку природно-заповідної справи.
9. Роль науки, громадськості та влади в природно-заповідній справі.
10. Основні ідеології природно-заповідної справи.
11. Еволюція поняття "заповідник".
12. Історія створення біосферного заповідника "Асканія-Нова".
13. Історія заповідно-мисливських господарств.
14. Поняття про категорії природно-заповідного-фонду.
15. Міжнародна класифікація природоохоронних територій.
16. Національна класифікація природно-заповідного фонду України.
17. Характеристика категорій міжнародної класифікації природоохоронних територій.
18. Характеристика категорій національної класифікації ПЗФ України.
19. Шляхи вдосконалення категоріальної структури ПЗФ України.
20. Сутність і необхідність резервування.
21. Принципи резервування.
22. Резервування як основа заповідання.
23. Характеристика зарезервованих у 1994 році природних територій.
24. Характеристика зарезервованих у 1998 році природних територій.
25. Заповідані природні території на основі резервування.
26. Методи виділення природних територій під заповідання.
27. Підготовка клопотання про створення природно-заповідної території.
28. Оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду.
29. Роль науки у створенні природно-заповідних територій.
30. Роль громадськості у створенні природно-заповідних територій.
31. Міжнародні аспекти охорони природних територій.
32. Теорії заповідної геосозології.
33. Географічна репрезентативність мережі природно-заповідного фонду.
34. Поняття про систему природно-заповідних територій.
35. Категоріально-функціональна структура системи природно-заповідних територій.
36. Застосування теорії острівної біогеографії у природно-заповідній справі.
37. Репрезентативність рослинного світу та грибів у ПЗФ України.
38. Репрезентативність тваринного світу на природно-заповідному фонді України.
39. Вимоги до системи природно-заповідних територій.
40. Принципи та підходи до формування системи природно-заповідних територій.
41. Відмінні риси системи та мережі природно-заповідних територій.

42. Характеристика мережі заповідників України.
43. Характеристика мережі національних природних парків України.
44. Характеристика мережі природно-заповідного фонду міста Вінниці.
45. Мережа транскордонних природно-заповідних територій України.
46. Мережа територій світової природної спадщини в Україні.
47. Мережа штучно створених територій природно-заповідного фонду України.
48. Характеристика трилатерального біосферного резервату "Східні Карпати".
49. Характеристика Карадагу як перспективного об'єкта світової природної спадщини.
50. Порівняльна характеристика Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України і Нікітського ботанічного саду - Національного наукового центру УААН.
51. Порівняльна характеристика Київського і Миколаївського зоопарків.
52. Функції природно-заповідних територій.
53. Функції штучно створених територій природно-заповідного фонду.
54. Поняття про природоохоронне впорядкування.
55. Поліфункціональне значення природно-заповідних територій.
56. Методичні підходи до проектування територіальної організації заповідників і національних природних парків.
57. Функціональне зонування.
58. Режими збереження заповідних екосистем.
59. Основні напрями наукових досліджень.
60. Ведення кадастру природно-заповідного фонду.
61. Менеджмент заповідних екосистем.
62. Порівняльна характеристика функціонального зонування територій природно-заповідного фонду різних категорій.
63. Характеристика головних дендрологічних парків України.
64. Концепція збалансованого розвитку природно-заповідного фонду.
65. Соціальні функції природно-заповідного фонду.
66. Фінансування установ природно-заповідного фонду.
67. Економіка природно-заповідної справи.
68. Збалансоване лісокористування на природно-заповідних територіях.
69. Рекреація та біобізнес на природно-заповідних територіях.
70. Сучасна структура природно-заповідної сфери управління.
71. Природно-заповідна політика і чинне законодавство.
72. Служба охорони природно-заповідного фонду України.
73. Механізм управління природно-заповідною справою в Україні.
74. Нормативно-правове регулювання в галузі природно-заповідної справи.
75. Екологічний контроль природно-заповідного фонду.
76. Структура науки природно-заповідного фонду.
77. Програма Літопису природи.
78. Еколого-освітня діяльність установ природно-заповідного фонду.
79. Міжнародне співробітництво у галузі природно-заповідної справи.
80. Етнографія природно-заповідного фонду України.

Список рекомендованої літератури

1. Андриенко Т.Л., Плюта П.Г., Прядко Е.И., Каркущев Г.Н. Социально-экологическая значимость природно-заповедных территорий Украины. - К., Наукова думка, 1991. - 156 с.
2. Андрієнко Т.Л., Онищенко В.А., Клестов М.Л., Прядко О.І., Арап Р.Я. Система категорій природно-заповідного фонду України та питання її оптимізації (під ред. д.б.н. проф. Т.Л. Андрієнко). – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 60 с.
3. Балацкий О.Ф., Панасовский Ю.В., Чупис А.В. Экономика и организация охраняемых природных территорий. - М., ВО Агропромиздат, 1989. - 192 с.
4. Биология охраны природы. / Под ред. М. Сулея и Б. Уилкокса. - М., Мир, 1983. - 430 с.
5. Бишоп К., Грин М., Филипс А. Модели национальных парков. М., 2000.
6. Бондаренко В.Д., Стойко С.М., Туниця Ю.Ю. и др. Охрана природы и природных ресурсов. - Львів, Вища школа, вид-во при Львівськ. ун-ті, 1985. - 192 с.
7. Борейко В.Е. История заповедного дела в Украине. Киевский эколого-культурный центр, К., 2002. – 272 с.
8. Борисов и др. Природозаповедные объекты мира. - М., Агропромиздат, 1989. - 245 с.
9. Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (переклад українською мовою). – Київ: Авалон, 1998. – 52 с.
10. Горб К.М. Теорія та практика організації території особливої охорони: Навчальний посібник. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – 56 с.
11. Грищенко Ю.М. Основи заповідної справи: Навч. посібник. Рівне: РДТУ, 2000. – 239 с.
12. Давиденко В.М. Заповідна справа: Навчальний посібник для студентів екологічних, біологічних, природничих, лісівничих, агрономічних, зооінженерних факультетів вищих навчальних закладів III, IV рівнів акредитації. / В.М. Давиденко – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. – 140 с.
13. Дедю И.И. Экологический энциклопедический словарь. - Кишинев. Глав. ред. МСЭ, 1990. - 408 с.
14. Екологічна безпека Вінниччини. Монографія / За заг. ред. Олександра Мудрака. – Вінниця: ВАТ “Міська друкарня”, 2008. – 456 с.
15. Екологічна енциклопедія: у 3 т. / Ред.: А.В. Толстоухов (голов. редактор) та ін. – К.: ТОВ “Центр екологічної освіти та інформації”, 2006. – Т. 1: А-Е. – 432 с., 2007. – Т. 2: Є-Н. – 416 с., 2008. – Т. 3: О-Я. – 472 с.
16. Екологічне право України. Академічний курс: Підручник / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К., 2005.
17. Жизнеспособность популяций: природоохранные аспекты / Под ред. М. Сулея - М., Мир, 1989. - 224 с.
18. Закон України “Про екологічну мережу” // Відомості Верховної Ради. – 2004, №45.

19. Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” // Відомості Верховної Ради. – 2004, №3.
20. Закон України “Про природно-заповідний фонд України” // Відомості Верховної Ради. – 1992, №34.
21. Закон України “Про Червону книгу України” // Відомості Верховної Ради. – 2002, №30.
22. Закон України про природно-заповідний фонд України // Відомості Верховної Ради України, N 34, 25.08.1992.
23. Заповідна справа в Україні: Навчальний посібник / За ред. М.Д. Гродзинського, М.П. Стеценка. – К., 2003. – 306 с.
24. Заповідники і національні природні парки України. К., 1999
25. Заповідні об’єкти Вінниччини / під заг. ред. О.Г. Яворської. – Вінниця : Велес, 2005. – 104 с.
26. Заповідні перлини Хмельниччини / За заг. ред. Т.Л. Андрієнко. – вид. 2-е, вип. і доп. – Кам’янець-Подільський: Вид-о ПП Мошинський В.С., 2008. – 248 с.
27. Запольський А.К., Салюк А.І. Основи екології: Підручник / За редакцією К.М. Ситника. – К.: Вища школа, 2003. – 358 с.
28. Збереження біорізноманіття України (друга національна доповідь) / під заг. редакцією Мовчана Я.І., Шеляга-Сосонка Ю.р. – К.: Хімджест. – 2003. – 110 с.
29. Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього середовища. - Чернівці, Зелена Буковина, 1996, том 1. - 340 с.
30. Зелена книга України /під загальною редакцією члена-кореспондента НАН України Я.П. Дідуха – К.: Альтерпрес, 2009. – 448 с.
31. Зеленая книга Украинской ССР: Редкие, исчезающие и типичные, нуждающиеся в охране растительные сообщества / Под общ. ред. Шеляг-Сосонко Ю.Р. - К., Наукова думка, 1987. – 216 с.
32. Земельний кодекс України // Відомості Верховної Ради. – 2002, №3-4.
33. Злобін Ю.А. Основи екології. – К.: Видавництво “Либідь”, 1998 – 248 с.
34. Итоги и перспективы заповедного дела в СССР / Проблемы заповедного дела. - М., Наука, 1986. - 204 с.
35. ІБА території України: території, важливі для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів. – К. : СофтАРТ. – 1999 – 324 с.
36. Івашура А.А., Орехов В.М. Екологія: теорія та практикум: Навчальний посібник. – Х.: ВД “Інжек”, 2004. – 256 с.
37. Класифікація територій та об’єктів природно-заповідного фонду Вінницької області (на 1.01.2010) - www.vineco.ucoz.org
38. Ковальчук А.А. Заповідна справа: науково-довідкове видання. Ужгород: підприємство “Ліра”, 2002. – 312 с.
39. Кожевников Г.А. Как вести научную работу в заповедниках // Охрана природы. – 1928. - № 2. – С. 12-19.
40. Конференція ООН. Навколишнє середовище і розвиток. Бразилія 92. /Національна доповідь України. - К.; Час, 1992. - 42 с.
41. Концепція екологічної освіти. Проект. Київ, 2002.- 32 с.

42. Коржнєв М.М., Шеляг-Сосонко Ю.Р., Яковлєв Є.О. Чинники впливу антропогенних змін геологічного середовища України на біорізноманіття і людину // Екологія довкілля і безпека життєдіяльності, №1, 2003. – С. 59-69.
43. Кравчук Г.І. Геологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення - „Гайдамацький яр. ” ЗНП VI наукової конференції “Сучасні екологічні проблеми України”. – Вінниця: РВВ ВНАУ, 2011.с.13-16 с.
43. Марушевський Г.Б. Збереження біорізноманіття і створення екомережі: інформ. довід. / Г.Б. Марушевський, В.П. Мельничук, В.А. Костюшин // К. :Wetlands International Black Sea Programme – 2008. – 168 с.
44. Меллума А.Ж. Особо охраняемые природные объекты на староосвоенных территориях. – Рига, 1988.
45. Менеджмент охоронних лісів України. Під загальною редакцією акад. НАН України Шеляга-Сосонка Ю.Р. – К.: Фітосоціоцентр, 2003. – 299 с.
46. Михеев А.В. Охрана природы. - М.: Просвещение, 1987. - 256 с.
47. Міждержавні природно-заповідні території / Під загальною ред. Т.Л.Андрієнко. - Міжвідомча комплексна лабораторія наукових основ заповідної справи НАН України та Мінекобезпеки України. Київ, 1998. - 132 с.
48. Мудрак О.В. Загальна екологія. / О.В. Мудрак // Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Вінниця: ВАТ «Міська друкарня» – 2006. – 444 с.
49. Мудрак О.В. Екологія. / О.В. Мудрак // Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – 2-е видання, перероблене і доповнене. – Вінниця, 2011. – 520 с.
50. Мудрак О. Система цінностей екологічної мережі Поділля //Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. – Серія “Екологія. Біологічні науки”. – Випуск 8 (55). – Полтава. – 2009. – С. 84–87.
51. Мудрак О. Еколого-ценотичний аналіз флори Поділля / О. Мудрак // Стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива : м-ли III Міжнародної наукової конференції – Тернопіль: “Підручники і посібники”, 2010. – С. 33–37.
52. Мудрак О.В. Флористична різноманітність Поділля, її оцінка та структурно-порівняльний аналіз / О.В. Мудрак, Г.О. Білявський, О.М. Нагорнюк // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України / редкол.: Д.О. Мельничук (відп. ред.) та ін. – К., 2010. – Вип. 145. – С. 74–85.
53. Мусієнко М.М., Серебряков В.В., Брайон О.В. Екологія: Охорона природи: словник-довідник. - К.: Знання, 2002. - 550 с.
54. Науково-освітній центр збереження біорізноманіття Мінекології України та НУ “Києво-Могилянська академія” – www.biodiv.org/default.shtml; www.ukma.kiev.ua
55. Національна екологічна політика України: загальні оцінки і ключові рекомендації. – К.: Copyright 2007-2008 ПРООН Україна – 2008 – 32 с.

56. Основи заповідної справи. – К.: Видавн.-поліграф. центр “Київський університет”, 2002. – 128 с.
57. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням: Підруч. /За заг. ред. Л.Г. Мельника, М.К. Шапочки. - Суми: ВТД "Університетська книга", 2005. - 759 с.
58. Офіційний сайт Державного управління охорони навколишнього природного середовища у Вінницькій області. – Режим доступу: <http://www.vinesco.ucoz.org>
59. Перспективная сеть заповедных объектов Украины / Под общ. ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонко - К., Наукова думка, 1987. – 292 с.
60. Південно-Бузький меридіональний екологічний коридор: стислий огляд біорізноманіття та найцінніші території / [В. Костюшин, А. Куземко, В. Онищенко та ін.] – Чорном. програма Ветландс Інтернешнл. – Київ, 2007. – 92 с.
61. Попович С.Ю. Природно-заповідна справа: Навчальний посібник. – К.: Арістей, 2007. – 480 с.
62. Природа Украинской ССР. Растительный мир / Андриенко Т.Л., Блюм О.Б., Вассер С.П. и др. – Киев: Наукова думка, 1985. – 208 с.
63. Природно-заповідний фонд Української РСР. - К., Наукова думка, 1980. – 260 с.
64. Природно-заповідний фонд України: території та об’єкти загальнодержавного значення. – К.: ТОВ “Центр екологічної освіти та інформації”, 2009. – 332 с
65. Проблеми збереження та відновлення біорізноманіття в Україні. К, 2001
66. Проблемы инвентаризации живой и неживой природы в заповедниках. /Проблемы заповедного дела. - М., Наука, 1988. - 216 с.
67. Програма Літопису природи для заповідників та національних природних парків. / За ред. Т.Л. Андрієнко. К.: Академперіодика, 2002. –103 с.
68. Програма перспективного розвитку заповідної справи в Україні ("Заповідники"). - Голос України, N232(982)/ 7.12.1994.
69. Работнов Т.А. Изучение ценоотических популяций в целях выявления "стратегии жизни" видов растений / Бюл. МОИП., Отд. биол.,1975, №2. - С. 5-17.
70. Работнов Т.А. Структура и методика изучения ценоотических популяций многолетних травянистых растений / Экология, N2, 1978. - С. 5-13.
71. Раритетні фітоценози Західних регіонів України (Регіональна “Зелена книга”) / Стойко С.М., Мілкіна Л.І., Яценко П.Т., Кагало О.О., Тасенкевич Л.О. – Львів: Поллі, 1998. – 190 с.
72. Рациональное природокористування та охорона навколишнього середовища / Укладачі: В.П. Кучерявий, М.В. Чернявський, Т.І. Гаманюк. - К., 1991. - 147 с.
73. Редкие и исчезающие растения и животные Украины (справ.); ред. К.М. Сытник – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.

74. Реймерс Н.Ф., Штильмарк Ф.Р. Особо охраняемые природные территории, М.: Мысль, 1978. – 295 с.
75. Розбудова екомережі України / Під наук. ред. – Ю.Р. Шеляг-Сосонко. – К.: Програма розвитку ООН (UNDP), 1999. – 127 с.
76. Сівак В.К., Солодкий В.Д. Заповідна справа. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 208 с.
77. Солодкий В.Д., ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л.Л., МАСІКЕВИЧ Ю.Г., Білокін М.В., Гринь С.О., Шапорєв В.П., Моїсєєв В.Ф. Заповідна справа: Підручник. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 288 с.
78. Справочник по заповідному делу. / Под ред. Д.М. Гродзинского - К., Урожай, 1988. - 168 с.
79. Стойко С.М., Гадач Е., Шимон Т., Михалик С. Заповідні екосистеми Карпат. - Львів, Світ, 1991. - 248 с.
80. Стойко С.М., Мілкіна Л.І., Тасєнкевич Л.О. та ін. Природа Карпатського національного парку. - К., Наукова думка, 1993. – 214 с.
81. Сучасний стан територій та об'єктів природно-заповідного фонду України на початку 2008 року // Безпека життєдіяльності №5-6. – 2008. – С. 6-11.
82. Сытник К.М., Брайон А.В., Гордецкий А.В. Биосфера. Экология. Охрана природы. - К., Наукова думка., 1987. - 523 с.
83. Теоретические основы заповедного дела. - М., 1985.- 329 с.
84. Термена Б.К., Літвіненко С.Г. Охорона та раціональне використання природних ресурсів: Навч. посібник. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – 168 с.
85. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л.Л., МАСІКЕВИЧ Ю.Г., Солодкий В.Д., Сакара Ю.Д., Хлисту́н Н.Я., Шапорєв В.П., Моїсєєв В.Ф. Управління природоохороною діяльністю: Навчальний посібник. – Харків: НТУ “ХПІ”, 2002. – 304 с.
86. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л.Л., Солодкий В.Д., МАСІКЕВИЧ Ю.Г., Шапорєв В.П., Моїсєєв В.Ф. Заповідна справа: Навч. посібник – Харків: НТУ “ХПІ”, 2002. – 240 с.
87. Фіторізноманіття національних природних парків України / під заг. ред. Т.Л. Андрієнко та В.А. Онищенко. – К.: Науковий світ, 2003. – 143 с.
88. Фурдичко О.І., Сівак В.К., Солодкий В.Д. Заповідна справа в Україні: Підручник. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 336 с.
89. Червона книга України. - К., Либідь, 1994. - 540 с.
90. Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Я.П. Дідуха – К.: Глобалконсалтинг, 2009. – 900 с.
91. Червона книга України. Тваринний світ / за ред. : І.А. Акімова. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – 600 с.
92. Червона книга Української РСР / ред. : К.М. Ситник. – К. : Наук. думка, 1980. – 504 с.
93. Шеляг-Сосонко Ю.Р., Дудкін О.В., Коржнев М.М., Аксьом О.С. Українська національна екологічна мережа – як складова частини Пан-європейської екологічної мережі // Національна екологічна мережа як складова частини Пан-європейської екологічної мережі. – К., 2005. – С. 11-20.

94. <http://cites.org/> - Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES, Вашингтон, 1979 р.)
95. <http://ramsar.org/> - Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як середовище існування водоплавних птахів (Рамсар, 1971)
96. <http://unesco.org.ua/> - Національна комісія України у справах ЮНЕСКО
97. <http://unesco.org/mab> - сторінка Програми ЮНЕСКО “Людина і біосфера”, в рамках якої створена Світова мережа біосферних резерватів
98. <http://whc.unesco.org/heritage.htm> - сторінка Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (Париж, 1972 р.)
99. <http://www.coe.int/> - сторінка Ради Європи.
100. <http://www.ecnc.nl/doc/lynx/> - сторінка Всеєвропейської екомережі на сайті Всеєвропейської стратегії збереження біологічного і ландшафтного різноманіття
101. <http://www.grid.unep.ch/bsein/redbook/index.htm> - Червона книга Чорного моря (Конвенція про захист Чорного моря від забруднення, Бухарест, 1992)
102. <http://www.menr.gov.ua/> - Міністерство екології та природних ресурсів України.
103. <http://www.nature.coe.int/> - сторінка Центру Naturora при Раді Європи.
104. <http://www.rada.gov.ua/laws/> - сторінка законодавства України.
105. <http://www.wcmc.org.uk/cms/> - сторінка Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин (Бонн, 1979 р.)
106. <http://www/panda/org/> - Міжнародний фонд охорони природи (WWF International)